

Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen

Academiejaar 2014-2015

Eerstesemesterexamenperiode

Psychotherapie met assistentie van paarden: een verkennend literatuuronderzoek

*Masterproef II neergelegd tot het behalen van de graad van Master of Science in de Psychologie,
afstudeerrichting Klinische Psychologie*

Julie Hamerlinck

00806312

Promotor

Prof. Dr. P. Verhaeghe

Begeleiding

Lic. E. Trenson

Abstract

Equine Assisted Psychotherapy (EAP) is een vorm van psychotherapie waarbij paarden assisteren. Het kan daarbij gaan om verzorging, grondwerk of paardrijden. EAP wordt gegeven door een erkende en gediplomeerde zorgverlener die eventueel samenwerkt met een gediplomeerde paardentrainer. De therapeut ontwikkelt samen met de cliënt duidelijk vastgestelde behandeldoelen en gebruikt de non-verbale communicatie en het werken met metaforen als belangrijkste middel voor verandering. Deze methode is bovendien metatheoretisch omdat het zich niet baseert op een specifieke psychotherapeutische stroming, maar een structuur aanreikt waarbinnen clinici hun eigen theorieën kunnen inpassen. Onderzoek naar psychotherapie met assistentie van paarden staat evenwel nog in zijn kinderschoenen. Toch luidt onze onderzoeksvraag als volgt; Welke plaats kan een paard innemen in een therapeutische relatie tussen cliënt en therapeut? Is er een toegevoegde waarde en welke is deze meerwaarde?

Uit recent maar beperkt onderzoek blijkt meerwaarde door de positieve effecten op onderzochte doelgroepen. Het paard neemt daarbij een sleutelrol in als een van de drie peilers in de therapeutische triade binnen EAP. Maar de schaarste van wetenschappelijk onderzoek dat de voordelen van EAP aantoont, geeft aan dat de opkomst van deze therapievorm niet gebaseerd is op systematische, wetenschappelijke bewijsvoering, wat voer is voor critici die waarschuwen voor gecommercialiseerde kwakzalverij. Er zijn momenteel nog onvoldoende regels en richtlijnen voorhanden en ook de wet rond paardenwelzijn stelt teleur. Er is dus nood aan verdere uitwerking van regels, richtlijnen en de controle hiervan en ook is het waardevol deze nieuwe psychotherapievorm verder te onderzoeken, meer uit te bouwen, en een duidelijkere theoretische basis uit te werken.

Keywords: Psychotherapie met assistentie van paarden, Equine Assisted Psychotherapy, EAP, Equine Facilitated Psychotherapie, EFP

Inhoud

Interventies met assistentie van dieren.....	4
Historisch kader	4
Theoretisch kader	6
Psychotherapie met assistentie van paarden.....	10
Historisch kader	11
Theoretisch kader	12
Wettelijk kader & ethiek	22
Onderzoeken	25
Conclusie	32
Referenties	36

Er bestaan vandaag de dag heel wat plaatsen waar men zich kan aanmelden om therapie met assistentie van een dier (TAD) te volgen. Dat kan bij individuele therapeuten, maar bijvoorbeeld ook in sommige welzijnscentra. Daarnaast zijn er ook al verschillende scholen en vormingscentra die deze therapievorm onderwijzen, onder de vorm van een postgraduaat, avondlessen, opleidingsmodules, afstandsonderwijs, enzovoort. Vanuit een confrontatie met de toegenomen populariteit van deze therapievorm en de persoonlijke interesse in dit onderwerp, kwam deze masterproef tot stand.

Op basis van een literatuurstudie onderzoeken we wat de werkzaamheid is van dergelijke therapievorm. Het is daarbij allereerst zinvol om een historisch kader te schetsen van therapie met assistentie van dieren. Vervolgens wordt afgebakend wat precies kan begrepen worden onder therapie met assistentie van dieren en wat niet. Daarna wordt dieper ingegaan op welke functie een dier – en meer in het bijzonder een paard – kan hebben in therapie en welke plaats dit dier in de therapeutische relatie inneemt, en wat het verschil is tussen hippotherapie en therapie met assistentie van paarden. En tot slot bespreken we enkele onderzoeken van psychotherapie met assistentie van paarden in de praktijk.

De onderzoeksvraag die deze masterproef schraagt, luidt als volgt; Welke plaats kan een paard innemen in een therapeutische relatie tussen cliënt en therapeut? Is er een toegevoegde waarde en welke is deze meerwaarde?

Het boek “Healing with animals - Module 1 - Animal assisted interventions - An early history and theoretical framework” van het Belgian Institute for Animal-Assisted Therapy (BIAAT) vormde een eerste aanzet tot het historisch kader in deze masterproef. Ook het “Handbook on Animal-Assisted Therapy”, geschreven door A. Fine (2010), schetst op een degelijke wijze de historie van TAD, en biedt anderzijds ook een theoretisch kader waar in dit werkstuk naar verwezen zal worden. De aanwending van dieren in therapie is al eeuwen oud, maar geraakte pas echt ingeburgerd na de Tweede Wereldoorlog. Er verschenen steeds meer wetenschappelijke publicaties, en de wetenschappelijke tijdschriften “Anthrozoös” en “Society and Animals” werden opgericht. Belangrijk was ook de stichting van de Delta Society, die in 1996 voor het eerst de termen “activiteiten met assistentie met dieren” en “therapie met assistentie met dieren” definieerden. Ook de grondleggers van TAD komen aan bod, zoals Levinson, Katcher, Beck, Samuels en Serpell. In het bijzonder Boris M. Levinson, die de basis legde voor wat we nu kennen als “psychotherapie met assistentie van dieren”.

In de literatuur wordt psychotherapeutisch werken met assistentie van dieren omschreven als een doelgericht inzetten van een geselecteerd en getraind dier met een daartoe opgeleide therapeut.

Hierdoor kan de overdracht geoptimaliseerd worden en zal de weerstand van een cliënt ten opzichte van bepaalde inhoud en verminderen of zelfs overwonnen worden. In bepaalde literatuur werd er ook gevonden dat louter de aanwezigheid van een dier al een faciliterende werking op therapie kan hebben. Maar dit op zich is niet voldoende om van geassisteerde therapie te kunnen spreken. De faciliterende werking van de aanwezigheid van een dier vormt eerder de basis voor het ontstaan van psychotherapeutisch werken met assistentie van dieren.

Het ontstaan van psychotherapie met assistentie van paarden is gebaseerd op de eeuwenoude succesvolle interactie tussen mensen en paarden. De band met het paard was een belangrijk onderwerp in de kunstgeschiedenis: in heel wat boeken, schilderijen, films en muziek sprak de romantiek van deze vertrouwensband tot de verbeelding. Maar ook in de wijsbegeerte werd gewezen op de invloed die een relatie met een paard kan hebben op de ontwikkeling van de mens. En ook in de psychologie bleef de waarde van de band tussen mens en paard voor de psyche van de mens niet onbesproken. Niettemin is het psychotherapeutisch werken met paarden nog erg jong: het was wachten tot de jaren zestig alvorens paarden doelbewust ingezet werden in de psychotherapie. De literatuur hierover is voornamelijk anekdotisch en kwalitatief. In 1999 werd echter de Equine Assisted Growth and Learning Academy (EAGALA) opgericht. Deze non-profit organisatie biedt een richtlijn voor het gebruik van paarden binnen een therapeutische setting, en zet daarbij een professionele standaard.

In het literatuuronderzoek over het gebruik van paarden binnen een therapeutische setting werd snel duidelijk dat ‘therapie’ zeer ruim geïnterpreteerd wordt, en zich niet enkel toespitst op psychotherapie, maar zich bijvoorbeeld ook openstelt om kinesitherapeuten op te leiden. Er blijkt een wezenlijk verschil tussen de begrippen ‘hippotherapie’ en ‘psychotherapie met assistentie van paarden’, en dat onderscheid wordt in dit werk toegelicht. We wijzen er op dat deze twee van elkaar verschillende begrippen vaak door elkaar gebruikt worden, zelfs in wetenschappelijke artikels. Het is mede hierdoor dat meta-analyses van dergelijke onderzoeken bemoeilijkt worden.

Via de zoekmachines van Web Of Science, Google Scholar, Google Books en Ingentaconnect zochten we op trefwoorden als “AAT”, “Animal assisted therapy”, “EAT”, “Equine assisted therapy”, “Equine assisted psychotherapy”, “EAP”, “animal assisted psychotherapy”, “history of AAT”, “EFT”, “Equine facilitated therapy”, “Equine supported therapy” en “EAGALA”, om ons historisch en theoretisch kader verder te stofferen. Door deze variatie aan zoektermen en het toepassen van de “sneeuwbalmethode”, vonden we heel wat interessante artikels, nieuwe invalshoeken, en uiteindelijk ook praktijkvoorbeelden.

Na het toelichten van het belangrijke onderscheid tussen hippotherapie en psychotherapeutisch

werken met assistentie van paarden, zien we in het theoretisch kader hoe paarden in de literatuur over EAP beschouwd worden als zeer gevoelig en bewust van (de emoties in) hun omgeving, omdat het prooi- en kuddedieren zijn. Het is deze gevoeligheid van het paard die de basis vormt voor de spiegelende overdracht, zonder ruis of veroordeling, omdat het paard geen menselijk referentiekader heeft. Een belangrijk vraagstuk bij EAP is of er al dan niet een “paardentrainer” ingezet moet worden, naast de psychotherapeut en zijn cliënt. Tot slot omhelst EAP zeker niet enkel het berijden van een paard, maar is grondwerk vaak even belangrijk, of zelfs de enige behandelmethode.

We hebben ook een onderdeel van dit werk gewijd aan “Wettelijk kader & ethiek”, omdat de kwaliteit van EAP rechtstreeks samenhangt met het welzijn van het paard. We merken daarbij op dat de wettelijke bepalingen erg beperkt zijn, maar dat steeds meer organisaties zich opwerpen om ethische richtlijnen op te stellen.

Tot slot geven we een overzicht van onderzoeken naar EAP in de praktijk. Deze therapievorm werd tot op heden nog maar weinig onderzocht, en is door methodologische beperkingen nooit honderd procent ‘evidence based’. Toch bespreken we een aantal kwaliteitsvolle onderzoeken die het effect nagingen van het volgen van EAP-sessies bij verschillende doelgroepen. De auteurs toonden aan dat psychotherapeutisch werken met assistentie van paarden significante positieve effecten had.

“If children with and without disabilities were limited only to activities where unequivocal therapeutic benefits have been experimentally demonstrated, then they would surely be doomed to experiencing a limited range of activities.” (Thompson et al., 2012)

Interventies met assistentie van dieren

Het aanwenden van dieren in een therapeutische setting is een eeuwenoud fenomeen. Op basis van het besef dat dieren een zodanig prominente rol in de menselijke evolutie spelen, ontstond ook psychotherapie met assistentie van dieren. Toch gebeurden interventies met assistentie van dieren tot voor de Tweede Wereldoorlog eerder sporadisch, en dringen de therapeutische voordelen van mens-dier-interacties pas de laatste dertig jaren echt door. Sindsdien wordt ook gewerkt aan een theoretisch kader waarbinnen therapeuten zich kunnen situeren.

Historisch kader

De eerste teksten (1699) over de psychische voordelen van dieren vinden we bij terug bij de filosoof John Locke (Serpell, 2006). Locke moedigde kinderen aan verantwoordelijkheid te dragen over “honden, vogels en eekhoorns”, omdat dat ervoor zorgde dat ze gevoelens van tederheid en verantwoordelijkheid zouden ontwikkelen.

De eerste registratie van het gebruik van dieren in therapie gebeurde door W. Tuke, in 1796. Hij opende “The Retreat Mental Hospital” in York, Engeland en schreef uitgebreid over hoe hij meer menswaardige methodes wou introduceren om voor mentaal zieke personen te zorgen (Tuke, 1813). Naast deze instelling bouwde hij een boerderij met paarden, zodat de patiënten met deze dieren aan het werk konden gaan. Het was zijn bedoeling hierdoor minder dwang te gebruiken in de psychiatrie. Deze instelling was het eerste in zijn soort in Engeland en bestaat vandaag nog altijd (Beck & Katcher, 1996).

Een tweede historisch voorbeeld van aanwending van dieren in therapie vinden we in Duitsland, waar in 1867 een zorgprogramma opgericht werd. Personen met epilepsie konden er werken op de boerderij en verzorgden er de paarden en de gezelschapsdieren. Intussen is dit programma uitgegroeid tot een volwaardig zorgprogramma voor personen met een mentale en/of fysieke handicap, waarbij dieren nog steeds een deel zijn van het initiële behandelingsprogramma (Beck & Katcher, 1996; McCulloch, 1983; Bustad & Hines, 1984).

Niet enkel voor personen met een mentale handicap, maar ook om het genezingsproces van gewonde soldaten te bevorderen, werden er dieren ingezet bij de behandeling. Deze meerwaarde bij de revalidatie van soldaten werd per toeval ontdekt. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden gewonde soldaten opgevangen in Parijs om te revalideren en daar hielpen zij ook mee de dieren te verzorgen. Vervolgens keerden zij in 1919 terug naar Washington om verder te revalideren, maar opmerkelijk was dat de revalidatie veel trager verliep. E. White van het St. Elizabeth ziekenhuis weet dit aan het ontbreken van dieren bij de behandeling en startte daarop zelf een project met

honden (Meers et al., 2011). In een brief schreef ze hierover: “Onze jongens vonden in Frankrijk veel troost bij hun honden. Het hielp hen terug in balans te komen na de traumatiserende ervaringen van de oorlog” (Pettit-Crossman, 1997).

Na de Eerste Wereldoorlog werd het erg stil rond projecten met assistentie van dieren. Het was pas tijdens Wereldoorlog II, bij het “Army Air Corps Convalescent Center” (New York), dat er opnieuw een project met dieren werd opgezet door het Rode kruis. Patiënten werden aangespoord tot interactie met boerderijdieren en huisdieren. De effecten van deze mens-dier-interacties werden echter niet geregistreerd, en ook dit project werd stopgezet na de Tweede Wereldoorlog (McCullough, 1983; Levinson, 1969). Maar na deze oorlog werden er wel nieuwe projecten opgezet en kwam er ook steeds meer rapportering van experimenten waarbij therapie werd aangevuld met dieren. Zo publiceerde Bossard in 1944 het boek “The Mental Hygiene of Owning a Dog”. Daarin beschrijft hij de functie die een huishond kan hebben in een gezin en koppelde dat aan de psychologische ontwikkelingsstadia van het kind (Bossard, 1944; Kidd, 1985).

Sporadische rapportering evolueerde naar de eerste wetenschappelijke tijdschriften over mens-dier-interacties in de jaren '80. “Anthrozoös” en “Society and Animals” werden opgericht, twee tijdschriften die tot op vandaag zijn blijven bestaan. Hierin verschenen al vele belangrijke artikels die mee aan de basis liggen van tot wat therapie met dieren vandaag geëvolueerd is. In diezelfde periode werd ook de Delta Society opgericht, een Amerikaanse vzw die een overzicht maakte van alle aangeboden programma's met dieren. Zij definieerden in 1996 voor het eerst de termen “activiteiten met assistentie met dieren” en “therapie met assistentie met dieren” (Delta Society, 1996). Een duidelijke afbakening was nodig in functie van wetenschappelijk onderzoek.

Therapeuten die geen echte dieren ter beschikking hebben, of er de faciliteiten niet voor hebben, kunnen zich volgens Malchiodi (1997) ook wenden tot het gebruik van dierenpoppen¹ in een therapeutische setting. Die zijn voor kinderen, met wie een rollenspel opgezet wordt, immers minder bedreigend en meer effectief. Het kind kan zo zijn of haar gevoelens beter uiten (Shapiro et al., 2014). Dierfiguren representeren immers projecties van volwassenen, doorgaans de ouders, die voor het kind zonder deze vermomming te bedreigend zouden zijn (Fine, 2010). Daarbij wijst Fine (2005) er op dat de meeste kinderen zich hier veel makkelijker aan binden dan aan andere soorten poppen, en ook kalmer en opener in interactie zijn. Toch bleek uit onderzoek duidelijk dat het gebruik van échte dieren te verkiezen is (Poresky, 1990; Ascione, 1992).

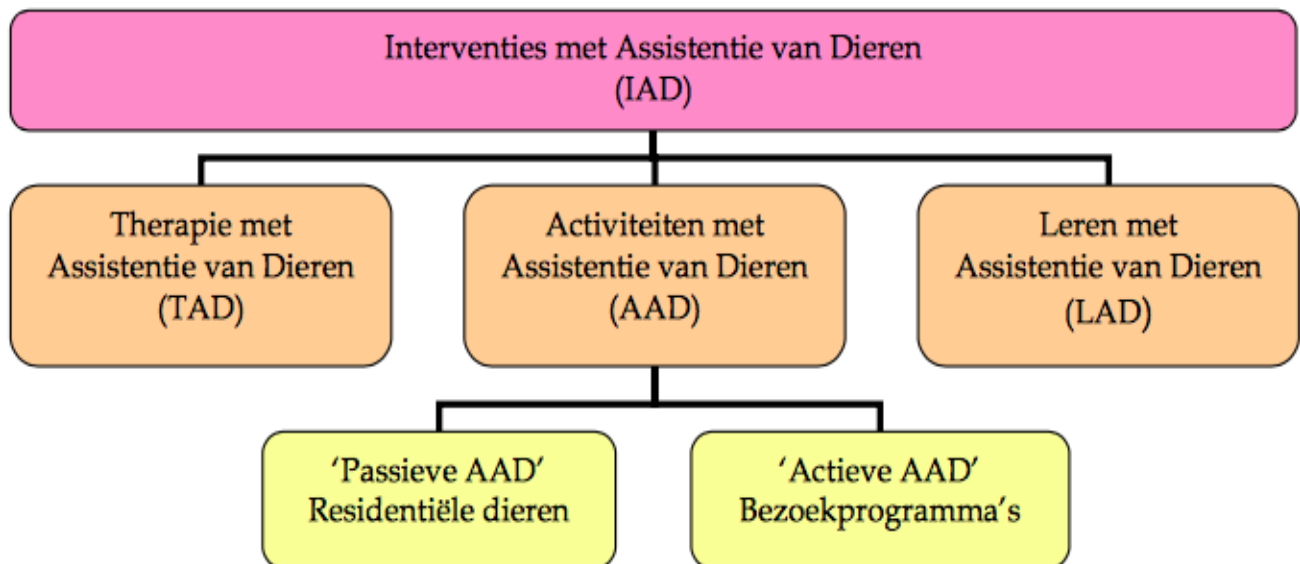
¹ Merk op dat wij dit niet als een subvorm van psychotherapie met assistentie van dieren beschouwen.

De basis voor wat we nu kennen als ‘psychotherapie met assistentie van dieren’ werd in belangrijke mate gevormd door Boris M. Levinson. Hij was de eerste professioneel getrainde clinicus die formeel—documenteerde op welke manier gezelschapsdieren de ontwikkeling van een goede verstandhouding tussen patiënt en therapeut kon bespoedigen en de motivatie van de patiënt kon vergroten (Mallon, 1994c). Levinson schreef over het gebruik van dieren als aanvulling in zijn psychologenpraktijk (Levinson, 1962; 1969; 1975) en introduceerde de term “pet-oriented psychotherapy” (Levinson, 1969) en lanceerde in de jaren ‘70 ook nog termen als “pet-mediated therapy”, “pet-oriented (psycho)therapy” en “pet-facilitated (psycho)therapy” (Corson & Corson, 1975). Die termen gebruiken we vandaag niet meer, maar deze hebben wel de basis gelegd voor wat we nu kennen als “animal assisted psychotherapy” (psychotherapie met assistentie van dieren). Hoewel Levinson oorspronkelijk niet serieus werd genomen door zijn collega’s, bleef hij onderzoek verrichten, schrijven en spreken over de effectiviteit van deze nieuwe interventie (Mallon, 1994c). Steeds meer pleitte hij ervoor om dieren te gebruiken bij kinderen in residentiële settings en schreef hier uitvoerig over (Levinson, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972; Levinson & Mallon, 1996). Ook verzamelde hij data over het gebruik van dieren in organisaties, zoals in scholen met “buitengewone” kinderen (Levinson, 1968). Levinson (1972) stelde dat de rationele mens vervreemd geraakt is van zichzelf en zijn verleden. De oplossing voor dit groeiende gevoel van vervreemding, was volgens hem de verbondenheid te herstellen met onze eigen, onbewuste dierlijke natuur: door een positieve relatie met echte dieren tot stand te brengen, zoals met honden, katten en andere gezelschapsdieren. Hij stelde dat dieren “een halte halverwege op de weg richting emotioneel welzijn” zijn (Levinson, 1969) en dat we dieren nodig hebben “als bondgenoten om onze innerlijke zelf te versterken”. Relaties met dieren spelen een zodanig prominente rol in de menselijke evolutie dat ze integraal deel uitmaken van ons psychologisch welbevinden (Levinson, 1972). Dat uitgangspunt diende als basis voor de ontwikkeling van psychotherapie met assistentie van dieren. Deze therapievorm werd later nog strikter gedefinieerd door te stellen dat het om een speciaal geselecteerd en getraind dier moet gaan dat door zijn input assisteert in een doelgerichte therapeutische interventie (Delta Society, 1996; Lajoie, 2003).

Theoretisch kader

K. Lajoie ontwikkelde op basis van een overzichtsstudie in 2003 de term “interventies met assistentie van dieren” (IAD) om tot een overkoepelend theoretisch kader te komen (Lajoie, 2003; Kruger & Serpell, 2006; Samuels et al., 2006). Op deze manier kunnen alle verschillende hulpverleningsvormen die dieren aanwenden als aanvulling op hun traditionele methodiek, duidelijk geplaatst worden binnen één van deze categorieën: therapie, leren en activiteiten met assistentie van dieren. Aan de hand van deze overkoepelende term wordt duidelijk dat deze categorieën behoren tot

een groot geheel dat alle soorten programma's in al hun diversiteit (verschillende doelgroepen en soorten dieren) samen bundelt. Het theoretisch kader maakt wetenschappelijk onderzoek eenduidiger. Het is nodig dat verschillende studies in de literatuur hetzelfde verstaan onder dezelfde begrippen. In onderstaande figuur worden de verschillende categorieën schematisch voorgesteld.

Figuur 1: schema interventies met assistentie van dieren (Samuels et al., 2006).

Vanuit de mens-dier-interactie zijn interventies met assistentie van dieren ontstaan (Samuels et al., 2006). We kunnen aannemen dat er een zekere affiniteit aanwezig moet zijn tussen cliënt en dier, opdat de aanvulling van het dier op de therapie nuttig is, net zoals deze affiniteit ook een cruciaal element is van de kwaliteit van de therapeutische relatie tussen therapeut en cliënt (Hall et al., 2010). Er wordt bovendien een onderscheid gemaakt tussen huisdieren en assistentiedieren, omdat het ethisch niet verantwoord is om eender welk dier aan te wenden. Een assistentiedier onderscheidt zich van een huisdier door selectie en training, die afgestemd moet zijn op de diersoort en op het dier als individu (Chandler, 2012).

De meest bekende vorm van IAD in Vlaanderen is therapie met assistentie van dieren (TAD) (Samuels et al., 2006). Om te kunnen nagaan welke plaats een dier in de therapie inneemt, vinden wij het aangewezen om deze voor ons relevante subvorm nader te bekijken en de definitie die hieronder volgt te hanteren als een eerste afbakening.

Deze categorie werd in de jaren '80 gedefinieerd door de Delta Society, die gespecialiseerd is in IAD (Delta Society, 1996). Deze Amerikaanse vzw omschrijft TAD als “*een doelgerichte therapeutische interventie waar de aanwezigheid en input van een geselecteerd en voorbereid dier wordt toegevoegd*”. Een therapiesessie met assistentie van dieren wordt altijd geleid door iemand

die gediplomeerd is voor de therapie die hij/zij aanbiedt (bv. een psycholoog, fysiotherapeut, ...), waarbij vervolgens dieren in het behandelplan worden betrokken (Kersten, 1997).

Deze subvorm van IAD – therapie met assistentie van dieren – is ontwikkeld om verbetering te bevorderen in het menselijk fysiek, sociaal, emotioneel en cognitief functioneren. TAD moet dus ook buiten de therapiesessies een invloed hebben (Fine, 2000). Deze therapie kan gegeven worden in een variëteit van settings, zoals woon- en zorgcentra, ziekenhuizen, psychiatrische centra... en met diverse doelgroepen, zoals gedetineerden, personen met dementie, kinderen met autisme, mensen met gedrag en emotionele problemen... De therapie kan individueel of in groep gegeven worden, maar het therapieproces van elke patiënt moet, net zoals bij therapieën zonder dieren, altijd gedocumenteerd en geëvalueerd worden inzake het te bereiken therapiedoel (Delta Society, 1996, p.10).

Bij TAD moet er ook opvolging van het dier voorzien worden. Dat is cruciaal, omdat een dier enkel een meerwaarde kan betekenen indien het zich fysiek en psychisch goed voelt in de setting waarin het wordt ingezet (Samuels, 2006). Een dier mag bijvoorbeeld niet blootgesteld worden aan een te hoge werkdruk. Bovendien moet het kunnen werken binnen een aangepaste infrastructuur en moeten de individuele noden van het dier qua management en verzorging gerespecteerd worden. Een dier mag gebruikt, maar niet uitgebuit worden (Zamir, 2006). Hoewel in veel literatuur wordt aangehaald hoe cruciaal de opvolging van het welzijn van het dier is, gaat men hier echter niet verder op in; concrete richtlijnen ontbreken.

Tot de tweede categorie van IAD behoren activiteiten met assistentie van dieren (AAD), ook door de Delta Society gedefinieerd in 1996. Volgens deze organisatie is het doel van AAD-programma's het algemeen verbeteren van de levenskwaliteit van de cliënt via activiteiten met dieren. Deze kunnen georganiseerd worden door een professional, een assistent of een vrijwilliger. Er is hierbij geen sprake van specifieke (therapie- of leer-) doelen en er is geen verplichting tot het schriftelijk bijhouden van dossiers voor de opvolging van de cliënt. Het dier moet wel voldoen aan specifieke criteria: het moet worden gescreend en voorbereid in functie van de activiteiten waarin het betrokken zal zijn. Het welzijn van het dier moet ook altijd bewaakt en gegarandeerd kunnen worden (Delta Society, 1996). Verder maakt de Delta Society nog een onderscheid tussen actieve en passieve AAD, maar we zouden te ver afwijken van ons onderwerp door dat te bespreken.

De derde categorie van IAD omvat leren met assistentie van dieren (LAD). Dit zijn programma's die door docenten, coaches, pedagogen of onderwijskundigen worden opgestart als aanvulling op hun educatieve programma's. Zij hebben als voornaamste doel dat ze via het inzetten van dieren bepaalde eindtermen of leerdoelen gemakkelijker kunnen bereiken. Cruciaal is ook hier dat

educatieve doelen worden opgesteld, nagestreefd, gedocumenteerd, opgevolgd en vervolgens geëvalueerd. Zulke sessies kunnen doorgaan in scholen of andere educatieve settings, waar dieren worden ingezet om de kennis, taalvaardigheid en/of concentratie van leerlingen en studenten te verbeteren, alsook om (sociale) gedragstraining te ondersteunen (Samuels et al., 2006). De doelgroep van LAD is niet gelimiteerd tot kinderen, aangezien leren van elke leeftijd is (Kruger & Serpell, 2006).

Na deze uiteenzetting over de drie categorieën van interventies met assistentie van dieren, gaan we dieper in op de voor deze masterproef relevante vorm van de eerste categorie (TAD): psychotherapie met assistentie van dieren of Animal Assisted Psychotherapy (AAP). Hierbij zal een psychotherapeut een geselecteerd en getraind dier doelgericht inzetten in een psychotherapeutische setting. Met het werk van Levinson (cfr. supra) als basis, werd vanaf de jaren tachtig heel wat onderzoek verricht naar deze vorm van therapie. Zo bleek uit een studie van Allen en Burdon (1982) naar de aanwezigheid van dieren in een psychiatrische gemeenschap, dat patiënten gelukkiger, gezonder en socialer werden. Ook uit het onderzoek van Beck et al. (1986) bleek dat dieren het herstel van psychiatrische patiënten bespoedigden. Eveneens in die periode voerde S. Corson (1978; 1980) onderzoek naar dieren in een psychotherapeutische setting. Daaruit bleek dat dieren goede mediators zijn, in het bijzonder geschikt voor non-verbale communicatie. Dat leidde in de jaren negentig tot verschillende onderzoeken naar diverse deelaspecten. Zo onderzocht Altschuler (1999) de invloed van dieren op cliënten met posttraumatische stress, onderzochten Motomura et al. (2004) hoe dieren konden ingezet worden om met dementie om te gaan, en is er het onderzoek van Villalta-Gil et al. (2009) over hoe honden het psychisch welzijn van mensen met schizofrenie kunnen verbeteren. Uit het onderzoek van Morrison (2007) werd duidelijk dat contact met dieren effectief was in het verlagen van het niveau van 'arousal' van hyperactieve kinderen. Ook de verhoogde waakzaamheid bij kinderen met PTSS bleek af te nemen. Omdat de meeste mensen een aangeboren interesse en verlangen hebben om contact met dieren aan te gaan, slagen dieren er makkelijker om de aandacht van jongere kinderen te trekken (Melson, 2011). Ze bevorderen ook sociaal gedrag en empathie (Thompson & Gullone, 2003).

“Een dier symboliseert vaak het zelf, omdat het onze natuurlijke instincten en verbondenheid met de omgeving representeert.” (von Franz, 1972)

Psychotherapie met assistentie van paarden

Van de verschillende vormen van psychotherapeutisch werken met assistentie van dieren (AAP) is er één vorm waar in dit werkstuk dieper wordt op ingegaan: psychotherapie met assistentie van paarden of Equine Assisted Psychotherapy (EAP). Deze therapievorm heeft de laatste jaren enorm aan populariteit gewonnen. Echter, de vooruitgang die verschillende van deze therapieën beloven, is vaak niet wetenschappelijk onderbouwd. Het gaat dan om commerciële communicatie, die dient om mogelijke klanten te overtuigen. De schaarse van wetenschappelijk onderzoek dat de voordelen van EAP aantoont, geeft aan dat de opkomst van deze therapievorm niet te wijten kan zijn aan systematische, wetenschappelijke bewijsvoering (Thompson, Iacobucci & Varney, 2012). Dat is uiteraard voer voor critici, die bij de kwaliteit van sommige van deze aangeboden therapieën vraagtekens plaatsen, en de leek waarschuwen voor kwakzalverij. Zo titelde de krant De Standaard in november 2014 nog “Paardentherapie helpt niet bij autisme”, op basis van een rapport van het Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (Veereman et al., 2014). Deze berichtgeving bleek foutief. In het onderzoek werd immers enkel gezegd dat er onvoldoende wetenschappelijk bewijs was om deze vorm van therapie aan te bevelen, wat niet wil zeggen dat het níét werkt – een belangrijke nuance die zeker gemaakt moet worden. Het onderzoek maakt gebruik van de NICE² richtlijn: “[which] included only Systematic Reviews and Randomized Controlled Trials (RCT)”. De vraag is of deze methodologie geschikt is om effecten van psychotherapie te onderzoeken: “Wetenschappelijk gezien vindt RCT-onderzoek binnen de psychotherapie slechts een zeer beperkte toepassing, en de resultaten hebben een even beperkte reikwijdte” (Verhaeghe, 2012b). De conclusie dat “psychotherapievormen die niet volgens het RCT-model onderzocht kunnen worden, niet wetenschappelijk en niet effectief zijn” noemt Verhaeghe (2012b) een perverse besluitvorming.

Want “élke behandeling is anders, omdat elke cliënt anders is” (Verhaeghe, 2012a). “Bijgevolg hebben we dringend een andere methodologie nodig om de echte psychotherapieën bij echte patiënten te kunnen evalueren” (Verhaeghe, 2012b). En zoals Van Hoorde (2008) het stelt: “De principes van de ‘evidence based medicine’ klakkeloos toepassen [...], zonder aandacht voor het levensverhaal, miskent de cliënt als subject.”

“Het gros der clinici ligt echter niet wakker van het discutabele wetenschappelijk gehalte: als het maar werkt in de praktijk, dat is toch de bedoeling!” (Verhaeghe, 2012a, p. 123)

² National Institute for Health and Care Excellence: “the guideline is based on the diagnostic criteria available at the time of development (DSM- IV-TR)”.

Historisch kader

De therapeutische voordelen van mens-dier-interacties lijken pas de laatste dertig jaren echt te beginnen doordringen. Dieren kunnen ervoor zorgen dat je relaxeert, je meer op je gemak voelt en dus minder stress ervaart. Daardoor voelt een mens zich beter (Serpell, 2000). De relatie tussen een mens en een paard wordt daarbij als anders beschouwd dan deze tussen een mens en pakweg een kat of een hond. Een mens-paard-relatie is eerder gebaseerd op trouw en gezelschap, niet op bezit. Goed overeenkomen met een paard vereist dan ook een vertrouwensband (Graham, 2007). Toch heerst er al eeuwen op verschillende domeinen een sterk geloof in de kracht van de relatie tussen de mens en het paard, en het is net dat geloof dat de basis vormt voor therapie met assistentie van paarden. In de kunstgeschiedenis bespreekt men bijvoorbeeld schilderijen waarop mensen met paarden afgebeeld worden als uitdrukking van een erg waardevolle vertrouwensband (Kovács & Umbgrove, 2005). Ook voor heel wat boeken, films en muziek sprak de romantiek van deze vertrouwensband tot de verbeelding, denk bijvoorbeeld aan het verfilmde boek *Black Beauty*. Ook in de wijsbegeerte wordt gewezen op de invloed die een relatie met een paard kan hebben op de ontwikkeling van de mens. Filosoof/theoloog M. Buber haalt bijvoorbeeld aan hoe bevorderlijk een relatie met een paard kan werken voor het zelfbewustzijn (Frie, 2003). Buber ervaarde zelf hoe hij met een paard een “veel dieper discours” kon beleven dan met een mens, hoe het dier zijn gedachten en gevoelens zonder woorden, maar ook zonder waardeoordeel begreep. Freund et al. (2011) stellen ook dat paarden en mensen al eeuwen succesvol met elkaar interageren.

En ook in de psychologie wordt de waarde van de band tussen mens en paard voor de psyche van de mens besproken. Zo wees Carl Gustav Jung er in de eerste helft van de negentiende eeuw op dat een paard nauw in verbinding staat met de meest primaire instincten, waardoor het bij de mens intense gevoelens en passie oproept in plaats van koele, beheerste gedachten (Jung & Blits, 1992). De intensiteit van deze band tussen paard en menselijke psyche werd in het begin van diezelfde eeuw al eens mooi geïllustreerd door “Hans, het wonderpaard”. Het dier gaf de uitkomst van rekensommen, als de persoon die het hem vroeg, de uitkomst ook kende. De vraagsteller moest erop letten geen bewuste hints te geven, maar Hans kon toch aanvoelen wanneer hij een juist antwoord gaf. De Duitse psycholoog Carl Strumpf concludeerde dat het paard extreem gevoelig was voor non-verbale signalen (Watson, 1908). Deze gevoeligheid is de basis voor de spiegelende overdracht die zo centraal staat in EAP en waar verderop in dit werk dieper op ingegaan wordt.

Het was evenwel wachten tot de jaren zestig alvorens paarden ook doelbewust ingezet werden in psychotherapie. Dat gebeurde voor het eerst in een gedragstherapeutische setting in de Verenigde Staten (Engel, 1984). Men ontdekte daar dat werken met een paard niet voor enkel fysieke, maar

ook voor psychosociale vooruitgang zorgde. Vervolgens ziet men psychotherapie met assistentie van paarden hoofdzakelijk gebruikt worden in de cliëntgerichte, experiëntiële psychotherapie. Paarden worden daarbij ingezet als katalysatoren om verborgen klinische problemen naar de oppervlakte te krijgen (Klontz et al., 2007). De eerste therapieën in die zin werden opgezet rond de theorie en technieken van psychodrama (Dayton, 1994; Fox, 1988), waarbij cliënten er significant op vooruitgingen op vlak van psychisch welbevinden, door het betrekken van een paard in bijvoorbeeld een rollenspel.

In 1999 werd de Equine Assisted Growth and Learning Academy (EAGALA) opgericht. Deze non-profit organisatie wil een richtlijn bieden voor het gebruik van paarden binnen een therapeutische setting, en daarbij een professionele standaard zetten (EAGALA, 2014). Daarvoor werkten ze een model uit dat veel onderzoekers als basis nemen (cfr. infra).

Het mag dus duidelijk zijn dat de historiek van psychotherapeutisch werken met paarden nog erg jong is. Het merendeel van de literatuur is anekdotisch en kwalitatief (Kersten & Thomas, 2005a).

Theoretisch kader

Twee termen duiken vaak op wanneer het gaat over het paard als assistentiedier in therapie. Namelijk “hippothérapie” en “psychotherapeutisch werken met assistentie van paarden (EAP)”. Dit zijn twee verschillende vormen van therapie met paarden. De Equine Facilitated Mental Health Association en de American Hippotherapy Association definiëren deze twee termen als volgt:

“Psychotherapie met assistentie van paarden is een vorm van psychotherapie waarbij paarden assisteren. Het kan daarbij gaan om activiteiten als verzorging, longeren, paardrijden en voltige. Psychotherapie met assistentie van paarden wordt gegeven door een erkende en gediplomeerde geestelijke gezondheidswerker die samenwerkt met een gediplomeerde paardenprofessional, of zelf het nodige diploma hiervoor heeft.” (EFMHA, 2003)

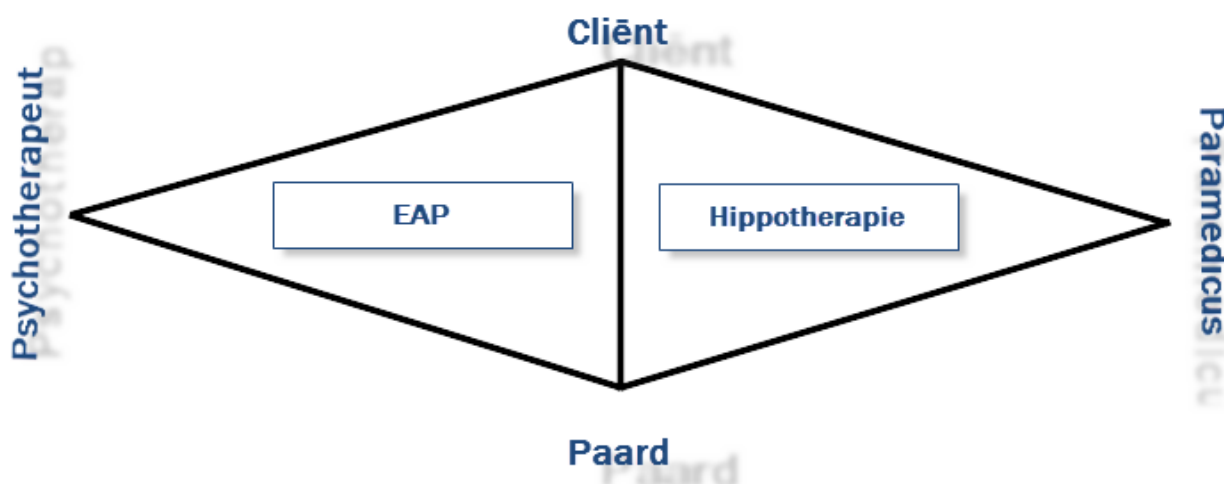
Wat later werd deze definitie nog verder aangevuld:

“Psychotherapeutisch werken met assistentie van paarden staat voor een voortdurende therapeutische relatie met duidelijk vastgestelde behandeldoelen en doelstellingen ontwikkeld door de therapeut samen met de cliënt. De therapeut moet een gediplomeerde zorgverlener zijn om legaal psychotherapie en EAP te mogen geven.” (EFMHA, 2005)

Hippotherapie werd in 2005 door de American Hippotherapy Association gedefinieerd:

“Hippotherapie kan worden gegeven door een vakkundige die opgeleid wordt om de bewegingen van het paard aan te wenden om vorderingen bij de patiënt te vergemakkelijken. Het heeft niet als doel de patiënt te leren paardrijden. Therapeuten gebruiken traditionele technieken zoals neurologische behandeling en zintuiglijke integratie in combinatie met de bewegingen van het paard als deel van de behandelingsstrategie. Doelen hierbij zijn evenwicht, coördinatie, houding, fijne motoriek, articulatie en cognitieve vaardigheden te verbeteren.” (AHA, 2005)

In het kader van onze onderzoeksvraag is het van belang meteen het onderscheid tussen hippotherapie en psychotherapie met assistentie van paarden goed te duiden, daar in de literatuur vaak gesproken wordt over hippotherapie terwijl men psychotherapie met assistentie van een paard bedoelt.

Figuur 2: beide werken met de triade hulpverlener-paard-cliënt, maar staan omwille van hun verschillende therapeutische doelen lijnrecht tegenover elkaar.

Hippotherapie is de meest onderzochte vorm van therapie met paarden (Selby & Smith-Osborne, 2013). Deze dieren zijn immers ideaal gebouwd om te werken aan zaken als flexibiliteit, motoriek en evenwicht (Granger & Kogan, 2000). Zo beschrijft fysiotherapeute dr. Ingrid Strauß, (2000) hoe paarden haar patiënten hielpen bij ontwikkeling en herstel van evenwicht, coördinatie en beweging. Tegelijk wijst ze erop dat verkeerd gebruik van paarden in fysiotherapie een negatief effect kan hebben. Uit een recent grootschalig en internationaal onderzoek bij kinesisten (Debusse et al., 2009) bleek vooral een consensus te bestaan over de positieve invloed van hippotherapie op het opnieuw correct leren gebruiken van de spieren. Randall (2006) verklaart deze positieve invloed met zijn

theorie van sensorische integratie: sensorische informatie en motorische vaardigheden worden op elkaar afgestemd. Iemand die op een paard zit, vangt allerhande signalen op – aanraking, zicht, geur, geluid... – en zal daar bepaalde motorische handelingen op afstemmen: spieren opspannen of ontspannen, evenwicht zoeken... Granados en Agís (2011) zien hippotherapie als een onderdeel van de dynamische systeemtheorie. Die stelt dat een mens zich maar kan ontwikkelen door interactie met zijn omgeving. Door contact met de bewegingen en het ritme van het paard, zal een patiënt een betere houding aannemen, waardoor het lichaam zich beter ontwikkelt (Lewis et al., 2000). Ook Uchiyama et al. (2011) wijzen op het belang van het ritme in paardengangen en de invloed daarvan op de spieren. Ook de lichaamstemperatuur van het paard kan een helende werking hebben. Hoewel sommige van deze onderzoeken melding maken van de psychische voordelen van werken met paarden (Benda, 2003; Bowling, 2011; Snider et al., 2007), is de primaire focus van hippotherapie het lichaam.

“De warmte en de zachtheid van de huid, alsmede de bewegingen van het paard, maken het dier tot een krachtig overdrachtsfenomeen.” (Kovács & Umbgrove, 2005)

Pas recent zijn onderzoekers begonnen met theorievorming rond psychotherapie met assistentie van paarden. Het EAGALA model was een van de belangrijkste pijlpalen hiervoor. Dit model biedt een standaard en een structuur voor het gebruik van paarden tijdens EAP en Equine Assisted Learning (EAL). Werken met zo'n model biedt een basiskader van waarden en overtuigingen, maar binnen dit kader zijn er volgens EAGALA ontelbaar veel mogelijkheden om therapie creatief in te vullen en aan te passen naargelang therapeutische stijl. Het model steunt op vier pijlers:

- Het team bestaat telkens uit een paardentrainer, een psychotherapeut en paarden. In alle EAGALA-sessies werken zij samen met de cliënt.
- Focus op grondwerk: er komt geen paardrijden aan te pas. In plaats daarvan worden er effectieve en doelgerichte technieken gebruikt, waarbij de paarden als metaforen kunnen dienen.
- Oplossingsgericht: de basis van het EAGALA-model is het geloof dat alle cliënten de beste oplossingen in zichzelf hebben wanneer hen de kans wordt gegeven deze te ontdekken. Cliënten worden aangemoedigd om zelf te experimenteren, hun probleemoplossend vermogen aan te spreken, risico's te nemen, creativiteit te ontplooien in plaats van hen te sturen of de oplossingen aan te reiken.
- Ethische code: EAGALA hanteert hoge ethische en praktische standaarden, en heeft een ethische commissie en een protocol om deze standaarden hoog te houden.

In het EAGALA-model komt paardrijden dus niet aan bod, maar wordt er gesproken over werken met paarden op de grond. Deze methode wilt het inzicht van de cliënt verhogen door paarden in te zetten bij probleemoplossende activiteiten, interactie en metaforen, omdat ze het interne conflict van de cliënt op hem of haar terug kunnen reflecteren (EAGALA, 2014). Grondwerk omvat oefeningen zoals een paard achteruit laten gaan, een paard vragen zijn achterhand of voorhand te verplaatsen, het paard te desensitiseren (schriktraining), een paard rond een persoon te laten cirkelen, het over obstakels laten springen aan een touw of in vrijheid. Tijdens deze oefeningen wordt de kans geboden om een metafoor te creëren tussen wat er gebeurt in de piste en het alledaagse leven van de participant. Hierbij komen denkpatronen en typische responsen in verschillende situaties naar boven. Elke oefening is zo gemaakt om problemen aan te pakken rond vertrouwen, communicatie, grenzen, observatie, lichaamstaal, attitude en zelfperceptie. Deze sessies zijn altijd dynamisch, niet statisch, om zo tegemoet te komen aan de noden van elke cliënt, ongeacht hun leeftijd, ontwikkelingsstadium, onvermogen, huidige mentale gezondheidstoestand of culturele achtergrond (Kemp et al., 2014). Ook heel wat andere auteurs hebben bijgedragen tot het theoretisch kader. Freund, Brown en Buff (2011) poneren dat paarden zich erg bewust zijn van hun omgeving omdat het prooidieren zijn, en van de emoties in die omgeving omdat het kuddedieren zijn. Dat is de basis voor het gebruik van paarden in een therapeutische setting: het vermogen van paarden om menselijke emoties waar te nemen en erop te reageren (Frewin & Gardiner, 2005; Roberts et al., 2004). Dat zorgt voor een bijzonder krachtige ervaring van feedback voor de mens. Paarden gaan op een non-verbale manier fungeren als 'spiegel' voor menselijk gedrag, en bespoedigen daardoor iemands leerproces (Meinersmann, Bradberry & Roberts, 2008). Mensen zijn zich immers vaak niet bewust van hun gedrag, tot ze het leren begrijpen door de manier waarop het paard het op hen terug reflecteert. Het is dan ook rond dit spiegelend vermogen van het paard dat psychotherapeutische interventies worden opgezet. Werken met het paard tijdens therapie ondersteunt en moedigt de identificatie en expressie van gevoelens aan (Schultz et al., 2007).

Niet enkel de eigenschappen van het paard op zich, maar ook de relatie tussen het paard en de mens is belangrijk voor het slagen van psychotherapie met assistentie van een paard. Het hoofddoel van EAP is dan ook om positief engagement van cliënten te verkrijgen (Schultz et al., 2007). Omschrijvingen van deze relaties gaan van “diep en complex” (Frewin & Gardiner, 2005) tot “intiem en verzorgend” (Yorke, Adams & Coady, 2008). Deze relatie kan veel intenser zijn dan de relatie tussen een therapeut en zijn cliënt door de manier van omgaan met het paard. Op basis van wederzijds vertrouwen, respect en gehechtheid zullen mens en paard met elkaar interageren, ook op een manier die fysiek intiem is, wat niet het geval is in een therapeutische relatie tussen cliënt en therapeut. Deze band tussen paard en mens wordt dan ook als “bijzonder gunstig” (Selby & Smith-

Osborne, 2013) omschreven voor bepaalde categorieën van mensen bij wie traditionele psychotherapie niet voldoende lijkt te werken. Wie niet slaagt in fysieke en emotionele intimiteit met anderen, zal daar misschien wel in slagen met een paard. Dieren stimuleren namelijk het op een fysieke manier uiten van affecties – ongenoegen, plezier, interesse, angst, woede en verdriet (Vliegen, 2002) – door zich bijvoorbeeld te laten strelen, borstelen en verzorgen. Paarden en hun gedrag werken als metafoor voor sociale interactie en stimuleren het dragen van verantwoordelijkheid (Odendaal, 2000). Lichaamstaal is het instrument van de behandeling (Schultz et al., 2007). Deze vorm van non-verbale communicatie met een paard wordt ook als minder intimiderend ervaren (Bates, 2002). Paarden geven weer wat mensen non-verbaal uiten, zonder ruis van een menselijk referentiekader (Thomas, 2002). Wanneer de cliënt zijn gedrag en gevoel niet in overeenstemming zijn, zullen paarden hier afwijzend op reageren (Kovács & Umbgrove, 2005). Paarden zijn eerder geneigd een relatie aan te gaan met mensen die authentiek zijn in hun gedrag, dan wanneer er een discrepantie bestaat tussen voelen en denken enerzijds en het handelen anderzijds (Tramutt, 2003). Deze authentieke relatie helpt een adequaat zelfgevoel ontwikkelen, wat normaal door de spiegelende overdracht tussen verzorger en kind tot ontwikkeling komt. Het paard is immers in staat om de innerlijke beleving van de cliënt zonder gekleurd menselijk referentiekader te weerspiegelen (Vliegen, 2002). Studies hebben dan ook aangetoond dat dieren in staat zijn om onvoorwaardelijke, positieve waardering te uiten zonder oordeel. Dat blijkt vooral bij misbruikte kinderen erg nuttig, omdat dit soort van interactie wellicht niet aanwezig was in hun leven (Reichert 1998; Thompson & Gullone, 2003).

De therapeutische setting waarbinnen dit gebeurt, wordt bovendien buitenshuis gecreëerd en is daardoor bevorderend voor het zelfbewustzijn en de zintuigen van de cliënt. Die specifieke aandacht voor het eigen lichaam is essentieel voor de veiligheid en kan gebruikt worden om vergelijkingen te maken met hoe het is in de buitenwereld (Karol, 2007). Bijvoorbeeld: wanneer kinderen niet kunnen begrijpen wat hun plaats is in de wereld, voelen ze zich vaak onbelangrijk of onzichtbaar. Door hen te instrueren hoe je een paard kan benaderen – in het visueel waarnemingsgebied blijven en rustig dichterbij komen tot het paard kan zien wie er aankomt – zal het kind zijn plaats beleven in relatie tot zijn omgeving. Terwijl de therapeut zorgt voor de veiligheid van het kind, helpt deze het kind te zien hoe hij of zij in deze wereld past (Schultz et al., 2007).

EAP onderscheidt zich dus van traditionele psychotherapie, door het feit dat de therapeutische relatie zich bij EAP zowel binnen als buiten de “veilige” setting van een kantooromgeving vormt (Karol, 2007). Het is dan ook een uitdaging voor deze unieke vorm van psychotherapie om de kracht van deze traditionele context te bewaren, terwijl de therapeutische ruimte uitgebreid wordt.

In een interview in het boekentijdschrift De Leeswolf (de Groeve, 2012, september, p. 405) , legt dr. U. Thiel, auteur van het boek “Equithérapie”, uit hoe ze te werk gaat in deze uitgebreide therapeutische ruimte, en zo theorie naar praktijk vertaalt:

“Samen met de cliënt haal ik het paard uit de kudde en samen maken we het klaar. Dat is het begin van de therapeutische situatie. Ik werk altijd in een driehoeksrelatie. Dat komt er doorgaans op neer dat ik het paard aan de longe laat rondstappen en dat de cliënt ernaast meeloopt of op zijn rug zit. Na afloop brengen de cliënt en ik het paard weer naar zijn groep. Ook dat, het afscheid nemen van de therapiepartner, die nu opnieuw gewoon paard is, maakt deel uit van het proces. Het paard vervult in elke fase van het proces een andere functie. In het begin, bij het opbouwen van de driehoeksrelatie, fungeert hij bijvoorbeeld als motivator voor de cliënt om in te stappen in het proces. De aantrekkingskracht die het paard op veel mensen heeft, speelt daar ook een rol. Het is de taak van de therapeut om deze aantrekkingskracht in een bepaalde setting gedoseerd in te zetten, zodat het tot een dialoog met het paard kan komen en er een relatie kan worden opgebouwd. Via het paard wordt de therapeut attent gemaakt op bepaalde behoeften, impulsen of emoties die zich in een cliënt afspelen. En omdat een paard die signalen veel sneller waarneemt dan een mens, kan het de therapeut van inadequate reacties weerhouden. Het fungeert in die zin een beetje als vergrootglas.”

Bij EAP is het waarschijnlijker dan in een traditionele setting dat er zich situaties voordoen waarbij bepaalde aspecten van het privéleven van de therapeut zich aandienen (Karol, 2007). Het is dan aan de therapeut om dit aan te wenden om de therapie te bespoedigen. Wanneer een cliënt en een therapeut samenkomen in deze setting buitenshuis, geeft dat aan de cliënt een unieke manier om interne dynamieken te uiten. De innerlijke wereld van de cliënt wordt geuit door de interactie (grondwerk en rijden) met het paard. Psychodynamische problemen die zich uiten in gedragsstoornissen, komen tot uiting in de manier waarop de cliënt omgaat met het paard. De therapeut kan dan deze ‘enactments’ therapeutisch begeleiden. Dr. J. Karol publiceerde in 2007 een omvattend artikel waarin ze een psychotherapeutische methode beschrijft waarbij paarden ingezet worden in een therapeutische proces. Daarin heeft ze het over zes aspecten (cfr. infra) die een helder beeld schetsen van psychotherapeutisch werken met assistentie van paarden. Door het beperkte aanbod aan dergelijke theoretische kaders in de literatuur en gezien de omvattendheid en relevantie van deze publicatie, hebben wij ervoor gekozen deze methode uitgebreid te bespreken.

Het eerste aspect aan EAP is dat het volgens Karol een existentiële, actiegerichtte, experiëntiële psychotherapeutische methode. De therapeut gebruikt de actuele ervaring van de cliënt met het paard als basis van therapeutische exploratie. Een van de therapeutische doelen is het vestigen van de aandacht op het hier en nu en ervoor te zorgen dat de cliënt zich bewust wordt van zichzelf in het dagelijkse leven. De cliënt gaat een bepaalde relatie aan met het paard, en de eigenheid van deze relatie geeft inzicht in de menselijke relaties van de cliënt. Niet enkel het verwerven van dat inzicht is het doel van de therapie, maar ook de (onbewuste) beïnvloeding van de interne dynamieken van de cliënt. Karol (2007) geeft hier het voorbeeld van kinderen die zich onzeker, onbelangrijk en kwetsbaar voelen. Een kind ervaart voortdurend hoe volwassenen op hem neerkijken en hoe het zelf steeds moet opkijken naar de grotere volwassene. Door op een paard te zitten, kijkt een kind vaak voor het eerst (letterlijk) neer op een volwassene. Daarnaast wordt het kind bewuster van zichzelf en het eigen lichaam door de bewegingen van het paard onder zich, en fungeert het paard als katalysator voor gevoelens van kwetsbaarheid.

Ten tweede is de effectiviteit van EAP afhankelijk van de mate van gehechtheid van de cliënt aan het paard. In traditionele psychotherapie zorgen overdrachtsgevoelens ervoor dat een nieuwe cliënt het gevoel heeft dat de therapeut iets weet wat hij of zij niet weet, dat de therapeut de antwoorden bezit waarnaar de cliënt op zoek is en nodig heeft voor zijn of haar zelfontwikkeling (J. Karol, persoonlijke communicatie, 30 december 2014). Het paard, een sierlijk, kwetsbaar, krachtig en geduldig figuur, wordt door de jonge cliënt vaak in deze positie geplaatst en wordt zo een soort van cotherapeut in EAP. De intensiteit van de gevoelens van de cliënt voor het paard zijn de drijvende kracht achter de therapeutische verandering. De cliënt komt vaak enthousiast naar EAP-sessies om tijd met het paard te kunnen spenderen. Dat geeft kracht om het vaak pijnlijke therapeutische proces te doorlopen en vormt een basis voor verdere transformatie. Zo bespreekt Karol (2007) een tienjarig meisje dat gepest werd en daardoor moeite had met intermenselijke relaties. Doorheen de EAP-sessies beschreef ze het paard als haar beste vriend, en deze vriendschap zorgde voor een fundering om vriendschappen op te bouwen naargelang de therapie vorderde.

Het derde aspect is de dynamiek tussen de cliënt en de therapeut, die vorm krijgt buiten de veilige traditionele therapieruimte. EAP biedt daarom bijzondere mogelijkheden om gevoelens van overdracht en tegenoverdracht te bekijken. Dat kan een uitdaging zijn voor de cliënt en de therapeut, maar kan net zo goed fungeren als katalysator voor therapeutische verandering. Karol (2007) ziet de EAP-clinicus als therapeut én paardenspecialist, waardoor hij/zij erg veel macht heeft. Het is dus van allergrootst belang dat de therapeut gevoelens van tegenoverdracht kan begrijpen en zo degelijke therapeutische oordelen kan maken. Als een cliënt bijvoorbeeld zijn gevoelens van kwaadheid uit door te schoppen op het paard, moet de therapeut het paard beschermen, maar mag de

therapeut zijn of haar eigen eventuele gevoelens van kwaadheid niet in de weg laten staan van het therapeutisch proces. Er is een veelheid aan manieren hoe een clinicus therapeutisch kan reageren in zo'n situatie. De ene therapeut zou dit kunnen aangrijpen om aan de destructieve patronen van de cliënt en diens impulsiviteit te werken, waar de cliënt ook in vervalt in zijn omgang met anderen, om zo samen op zoek te gaan naar alternatieve en meer succesvolle vormen van communicatie. Een andere psychotherapeut zou kunnen focussen op het verder ontwikkelen van het beperkte vermogen om empathie en mededogen te voelen door het kind bewust te maken van het paard zijn fysieke en emotionele reacties.

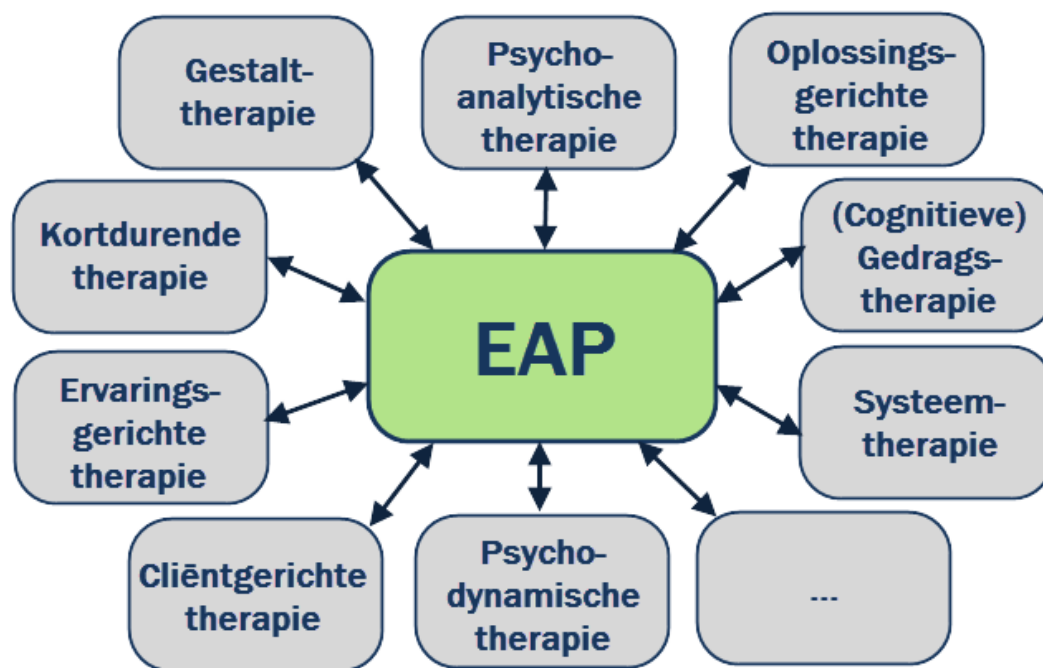
Een vierde belangrijk aspect bij EAP is de non-verbale communicatie en primitieve ervaringen met het paard – de zogenaamde pre-oedipale focus. Erg belangrijk hierbij is het hoogsensitieve karakter van paarden. Omdat het paard altijd onmiddellijk reageert op de (non-verbale) communicatie van de cliënt, wordt de cliënt zich ook meteen bewust van hoe hij of zij zich gedraagt. Door de focus op het hier en nu leert de cliënt hoe hij effectief kan communiceren, of hoe de manier waarop hij zijn emoties uitdrukt, verkeerd onthaald kan worden. Naarmate de cliënt een non-verbaal bewustzijn van zichzelf en de ander ontwikkelt, kunnen deze ervaringen toegepast worden op interacties in het alledaagse leven. Een negenjarig jongetje was veel te impulsief en agressief om te kunnen paardrijden. Hij leerde zijn lichaam controleren, maar wanneer het paard sommige signalen nog steeds niet begreep, schopte hij het paard uit kwaadheid. Het paard reageerde onmiddellijk door te staken en kwaad met de staart te zwiepen. Karol legde uit dat het paard zijn best deed om de jongen te begrijpen, maar dat het weigerde nog verder te luisteren wanneer het geschopt werd. De jongen moest zijn frustratie leren beheersen en de juiste rijhulpen aanleren als hij wou dat het paard zou meewerken. Zolang hij zijn frustratie impulsief zou uiten, zou het jongetje zijn doel niet kunnen bereiken. Hij leerde de rijhulpen beheerst te geven en merkte meteen succes doordat het paard hier goed op reageerde. Zo leerde hij efficiënte communicatievaardigheden aan.

Naast non-verbale communicatie biedt EAP ook een vijfde aspect: de preverbale beleving (aanraking, genegenheid en ritme), die in een traditionele therapeutische setting moeilijk liggen. Deze sensorische informatie helpt de cliënt een gevoel van eigenwaarde te vormen. Wanneer een volwassene of een kind een traumatische ervaring meemaakte of extreme stress ervaart, zal hij of zij troost zoeken in aanrakingen en ritmiek. Karol (2007) wijst er op dat veel EAP-cliënten gebaat zijn door sensorische belevingen. Belangrijk hierbij is dat de controle ligt bij de cliënt, die kan kiezen hoe hij het paard benadert en aanraakt. Het dier kan zacht gestreeld worden, omhelst worden, geborsteld worden... Dit in tegenstelling tot een hond, die eerder geneigd is om contact te initiëren en meer affectie te tonen dan de cliënt wil. Zo was er een dertienjarig meisje met een bipolaire stoornis die door het ritme van het paard leerde hoe ze opnieuw controle over zichzelf kon krijgen

als ze het gevoel kreeg “regelmaat” te verliezen. Door haar in eerste instantie te leren hoe ze het paard in elke gang regelmatig kon doen lopen, leerde Karol (2007) haar uiteindelijk hoe ze ook intern een meer gelijkmatig ritme kon aanhouden. Door de vergelijking van het paard dat zich ook angstig en stuurloos voelt wanneer het te snel beweegt, met hoe angstig en stuurloos het meisje zich in een manische episode voelt, kon besproken worden hoe ze dit zou kunnen afremmen. En op dezelfde manier hoe ze op gang moet blijven wanneer ze zich depressief voelt, net zoals het paard dat moet om zijn balans te bewaren. Zo leerde het meisje hoe ze haar lichaam en geest tot rust kon brengen, waardoor ze de meeste van haar manische uitbarstingen kon beteugelen en met haar depressieve episodes kon omgaan.

Het zesde en laatste aspect van EAP is het werken met metaforen op het zogenaamde oedipale niveau. Net zoals in traditionele psychotherapie wordt er gesproken over de verschillende stressoren in het leven van de cliënt. De metaforen die daarbij door de unieke interactie met het paard ontstaan, kunnen dienen als krachtig middel voor verandering. Door het gebruik van metaforen kunnen verbanden gelegd worden tussen wat er zich tijdens EAP-sessies aandient en het leven van de cliënt. Metaforen kunnen ontstaan uit de directe interactie met het paard, maar ook uit de verbeelding en verhalen over het paard. Zo werkte Karol (2007) met een meisje met OCD. Toen het paard waar ze mee wilden samenwerken, nerveuzer leek dan anders, vertelde de therapeut over hoe dat zou kunnen komen door het geluid van noten die vielen op het dak, en hoe het paard – als prooidier – erg alert is voor dergelijke geluiden uit angst voor een roofdier. De cliënt zag zelf in hoe het paard een foutieve associatie had gemaakt, en zij begreep dat het belangrijk was voor het paard om te leren dat het geluid slechts veroorzaakt werd door noten. De therapeut gebruikte deze metafoor om een vergelijking te maken met de verkeerde associaties die het meisje maakte tussen bacteriën en de angst voor het gevaar dat die met zich meebrengen. Maar een metafoor kan ook gecreëerd worden op basis van fantasieën die de cliënt heeft over het paard. Karol haalt hierbij een voorbeeld aan van een cliënt die de terugkerende wens had om “naar huis te kunnen gaan” (hiermee bedoelde ze het huis van God). In tranen uitte ze haar wens om van al haar lasten verlost te worden. Karol bood haar het idee aan dat paarden letterlijk onze ballast dragen en zo mogelijks ook tijdelijk de last van ons verdriet. De cliënt vond deze gedachte erg aangenaam. Ze kon zich inbeelden dat het dragende paard haar verlichtte van die zwaarte en voelde zich hierdoor fysiek lichter en minder emotioneel belast.

In bovenstaand kader van EAP combineert Karol de traditionele individuele psychotherapie met het experiëntiële karakter van omgaan met paarden. Deze methode is metatheoretisch omdat het zich niet baseert op een specifieke psychotherapeutische stroming, maar een structuur aanreikt waarbinnen clinici hun eigen gekozen theorieën kunnen inpassen.

Figuur 3: clinici kunnen EAP aanwenden in een psychotherapie naar keuze.

In de literatuur (Green, 2012; Jeffers et al., 2012; Klontz et al., 2007; Schultz et al., 2007) wijzen velen erop dat EAP gerealiseerd wordt door samenwerking van een psychotherapeut en een paardentrainer. Een persoon met voldoende kennis over het paard op vlak van omgang, verzorging, leerpsychologie van het paard, huisvesting, voeding... werkt samen met een psychotherapeut om veilige en geslaagde therapiesessies tot stand te kunnen brengen.

Karol beschrijft echter dat de rol van paardentrainer en psychotherapeut door dezelfde persoon worden uitgeoefend. Ook Parish-Plass (2013) wijst erop dat de hierboven beschreven aanwezigheid van een paardentrainer eerder beperkend kan zijn voor de therapie. Zij begrijpt dat de therapeut zich zo kan focussen op de noden van de cliënt, omdat de therapeut dan bevrijdt is van zorgen voor het paard, maar schaart zich niet achter deze logica. Allereerst argumenteert ze dat de aanwezigheid van een derde persoon het niveau van intimiteit tussen de cliënt en de therapeut naar beneden zal halen, waardoor de algemene kwaliteit van de therapie zal afnemen. Ten tweede vermeldt ze hoe belangrijk een hechte band tussen therapeut en paard is om het proces van overdracht te stimuleren en de innerlijke gevoelens van de cliënt (jaloerie, boosheid...) te helpen uiten. Ten derde kan de dubbele focus van de therapeut op zowel de noden van de cliënt als de noden van het paard, veel relevante inhoud naar boven brengen. Deze dubbele focus is veilig voor zowel het paard als de cliënt. De cliënt ziet dat zowel de veiligheid van zichzelf als van het dier wordt gewaarborgd door de therapeut, waardoor de cliënt de therapeut ten volle leert vertrouwen en zich veilig voelt bij de therapeut. Parish-Plass redeneert dus dat de aanwezigheid van een paardentrainer geen

noodzakelijke voorwaarde is voor de veiligheid van de therapiesessie. Bovendien heeft een paardentrainer wellicht niet veel kennis over de principes van psychotherapie en zal dus niet altijd reageren op een manier die bekrachtigend werkt voor de therapie. Het argument om een paardenspecialist toe te voegen om tegenoverdracht te vermijden vindt ze ook onjuist. Bijvoorbeeld: de therapeut zou boos kunnen worden als de cliënt het paard uitscheldt. Parish-Plass wijst erop dat deze tegenoverdracht net een erg belangrijk en nuttig begrip is in elke psychotherapeutische setting en niet vermeden hoeft te worden. Het is net de taak van de therapeut om zich bewust te zijn van deze gevoelens, en ze te gebruiken om het psychotherapeutische proces vooruit te helpen. In die zin is het positief dat de cliënt via het dier deze gevoelens kan oproepen. En net hiervoor lenen paarden zich uitstekend. Ook spelen ze een belangrijke rol bij het ontstaan van een therapeutische alliantie: een kind kan het makkelijker vinden zich aan een paard te binden. Deze alliantie kan dan uiteindelijk getransfereerd worden naar de therapeut (Geist, 2011; Karol, 2007).

Wettelijk kader & ethiek

De kwaliteit van EAP hangt natuurlijk rechtstreeks samen met het welzijn van het paard. Wanneer het paard niet in goede gezondheid verkeert, zal de kwaliteit van de therapie daaronder lijden. We haalden al aan dat een dier mag gebruikt, maar niet uitgebuit worden (Zamir, 2006). Maar over wat begrepen moet worden onder “uitbuiting” bestaat heel weinig duidelijkheid. Er spelen immers zoveel unieke aspecten mee, zoals onder andere het individueel karakter van het paard, de intensiteit van de psychotherapiesessie... Om degelijke richtlijnen te kunnen opstellen over het gebruik van een paard als therapiedier, moet allereerst een goed wettelijk kader over dierenwelzijn bestaan, en we zien dat het schoentje daar al knelt.

Artikel 4 van de Dierenwelzijnswet van 14 augustus 1986 stelt dat ieder die een dier houdt “de nodige maatregelen [moet] nemen om het dier een in overeenstemming met zijn aard, zijn fysiologische en ethologische behoeften, zijn gezondheidstoestand en zijn graad van ontwikkeling, aanpassing of domesticatie, aangepaste voeding, verzorging en huisvesting te verschaffen.” De wet denkt daarbij aan “de verlichting, de temperatuur, de vochtigheidsgraad, de verluchting, de luchtcirculatie en de overige milieuvoorwaarden”. In paragraaf 2 klinkt het dat “niemand de bewegingsvrijheid van het dier zodanig [mag] beperken dat het aan vermijdbare pijnen, lijden of letsels is blootgesteld. Wanneer een dier gewoonlijk of voortdurend wordt vastgemaakt of opgesloten, moet het voldoende ruimte en bewegingsvrijheid krijgen, in overeenstemming met zijn fysiologische en ethologische behoeften.” De enige wettelijke bepaling – art.4.§ 2/1, pas van kracht sinds januari 2013 – specifiek over paardachtigen, is dat ze, als ze buiten worden gehouden, “moeten kunnen opgestald worden of, indien dit niet het geval is, beschikken over een natuurlijke

beschutting of een schuilhok.” In paragraaf 4 van artikel 4 klinkt het ten slotte dat “ter uitvoering [...] de Koning voor de verschillende soorten en categorieën van dieren nadere regelen [kan] stellen”, en het is daar waar het schoentje wringt. Er zijn maar erg weinig en zeer gefragmenteerde KB’s en ministeriële besluiten die het welzijn van paarden voorzien van de nodige uitvoeringsmaatregelen. Zo is bijvoorbeeld het welzijn van kermispony’s bij koninklijk besluit (KB) geregeld, werd er in 1998 een KB uitgevaardigd inzake de bescherming van dieren bij het slachten of doden... Maar voorlopig is er nog geen koninklijk of ministerieel besluit dat bepalingen voorziet inzake verzorging, voeding, huisvesting en de te verrichtte arbeid door het paard... Wel is er een omzendbrief van 25/01/2002 (Belgisch Staatsblad, 2002) over de beschutting die voorzien kan worden voor een paard dat buiten gehouden wordt en hoeveel weidedieren per hectare toegelaten zijn. Merkwaardig hierbij is dat deze omzendbrief werd opgesteld door de toenmalige minister van Ruimtelijke Ordening, en de focus dus niet dierenwelzijn was. Al deze zaken leiden er uiteraard toe dat controle en afdwinging van de algemene wetsbepalingen, moeilijk is. De dienst Dierenwelzijn van de FOD Volksgezondheid staat in voor de klachten rond dierenverwaarlozing en -mishandeling, maar kan enkel de meest acute gevallen gaan controleren wegens de veelheid aan klachten en het gebrek aan middelen (H. Decraemere, persoonlijke communicatie, 16 augustus 2011). De suggestie ligt dan ook voor de hand om snel werk te maken van duidelijke richtlijnen en regels en daarbij wijzen we op de noodzaak aan controle.

Samen met de enorme opkomst van het gebruik van paarden in therapie, zien we dat steeds meer organisaties zich opwerpen om te proberen een eigen kwaliteitslabel als standaard te vestigen. Allereerst is er de “Equine Assisted Growth And Learning Association”, actief in 49 landen met zo’n 4200 leden (EAGALA, 2014). EAGALA, gesticht in 1999, is de toonaangevende internationale vzw voor wie professioneel paarden aanwendt in de geestelijke gezondheidszorg. Volgens het EAGALA-model moet er een psychotherapeut en een paardenspecialist zijn in elke EAP-sessie. EAGALA traint en certificeert zowel de psychotherapeut als de paardenspecialist. Psychotherapeuten die deze opleiding willen volgen, moeten als basis een hogere opleiding gevolgd hebben in de geestelijke gezondheidszorg (psychologie, sociaal werk...). Voorts moeten ze aangesloten zijn bij, of onder supervisie staan van, een beroepsvereniging aan wie men verantwoording moet afleggen. Ook de paardentrainer moet aan specifieke vereisten voldoen. Om gecertificeerd te blijven dienen leden zich elke twee jaar minstens 20 uur bij te scholen. Er is evenwel geen controle op hoe de therapie van de leden verloopt, en evenmin wordt er gekeken naar het welzijn van het paard. EAGALA garandeert dus geen kwaliteit, maar geeft enkel een aanwijzing dat de leden bereid zijn zich aan de standaarden te houden (Thompson et al., 2012).

Het Europese “Pegasus Project” werd in 2002 opgericht met als doel in Europa meer informatie te verstrekken over het gebruik van paarden in therapie (Harrington & Papma, 2005). In 2005 volgde hun handleiding: “Voorbeelden van ‘Goede Praktijk’ voor Therapie met behulp van het Paard of Equine Assisted Therapy”. Daarin stond onder meer een ethische code, die betrekking heeft op de cliënt, de therapeut en het paard, en die de therapeut moet volgen naast de therapeutische code van zijn of haar beroepsgroep. Deze wordt verder aangevuld met richtlijnen en suggesties rond onder meer de gezondheid, de verzorging, het harnachement en de stalling van de paarden.

In Nederland bestaat de “Stichting Helpen met Paarden - Equithérapie (SHP-E)”, een non-profit organisatie die equithérapie en therapeutisch rijden “met wetenschappelijk verantwoorde onderbouwing bevordert” (SHP-E, 2014). De Stichting biedt een opleiding volgens internationale kwaliteitscriteria aan, en verleent equithérapeuten een titel en logo als zij “voldoen aan alle eisen van opleiding, supervisie en aan de kwaliteitseisen en de ethische code van SHP-E (NL)”. Centraal daarbij staat de therapeutische kwaliteit van het paard. De Stichting organiseert na de basisopleiding ook verdere trainingscursussen, neemt deel aan internationale projecten en overlegt met overheid, verzekeringsmaatschappijen en zorgverzekeraars. Ook de iets kleinere “Stichting ZorgPK’s” zet zich in voor het stimuleren en bevorderen van de inzet van paarden in de zorg (Stichting ZorgPK’s, 2014).

“Het moet psychisch stabiel zijn en mag geen traumatische ervaringen meegemaakt hebben. Het moet zich sociaal hebben kunnen ontwikkelen. Erg veel paarden worden op een weinig paardvriendelijke manier gehouden — ze staan bijvoorbeeld permanent alleen op stal — en beschikken niet over socialisatiemogelijkheden in een groep, mogen geen paard meer zijn... Ze zijn dan niet geschikt om ook nog eens met trauma’s van een cliënt geconfronteerd te worden. Een therapiepaard moet het hoofd vrij hebben, zeg maar, om zich open te stellen voor wat er tijdens het werk van hem gevraagd wordt. Zijn psychohygiëne moet worden bewaakt, zodat hij geen burn-out krijgt. Daarnaast moet een therapiepaard ook opgeleid zijn als rijpaard en aan de longe, zodat hij zich goed en in balans kan bewegen. Een jong paard, dat zijn fysieke en psychische balans nog niet gevonden heeft, is bijvoorbeeld niet geschikt.”
(dr. U. Thiel, bestuurslid van de Nederlandse Stichting Helpen met Paarden)

In België vinden we vandaag als enige kwaliteitsbewaker “Cel Mens en Paard”, van het VIVES-Expertisecentrum, opgericht op 25 april 2014 (Expertisecel Mens En Paard, 2014). De expertisecel stootte in het verleden telkens op problemen rond onderzoek naar effectiviteit en kwaliteit van de aangeboden sessies met assistentie van paarden. De doelstellingen van deze nieuwe organisatie zijn: het oprichten van een digitaal platform met deels vrij toegankelijke informatie, en deels betalende informatie, de opbouw en uitbreiding van een Europees netwerk, de ontwikkeling van standaarden en het omschrijven van “good practices”, het verder uitbouwen van de erkenning van het beroep door te lobbyen bij overheden, welzijnsinstellingen en mutualiteiten, de herkenning van het beroep verhogen, het inventariseren en inrichten van opleidingen, het ondersteunen en verder uitbouwen van wetenschappelijk onderzoek, het organiseren van een tweejaarlijks congres. Deze organisatie werd opgericht omdat “uit contact met het werkveld de nood [groot bleek] aan een gemeenschappelijke aanpak en een overkoepelende organisatie.”

Onderzoeken

Het stijgende besef van de bijzondere eigenschappen van een paard en van de waarde van een mens-paard-relatie, heeft de laatste decennia geleid tot een stijgend gebruik van paarden in de psychotherapie. Hoewel het onderzoek naar het welslagen van psychotherapie met assistentie van paarden nog in zijn kinderschoenen staat, konden we toch al voorbeelden vinden van recente literatuur waarin deze vorm van psychotherapie besproken werd. Een decennium geleden waren kwantitatieve studies over de effectiviteit van Equine Assisted Psychotherapy (EAP) nog zo goed als onbestaande volgens Taylor (2001) en Vidrine et al. (2002). Ondanks dat deze therapie werd gebruikt bij de behandeling van een groot aantal psychologische problemen (Taylor, 2001; Tramutt, 2003; Tyler, 1994; Vidrine, Owen-smith & Faulkner, 2002; Zugich, Klontz & Leinart, 2002). Ermee rekening houdend dat EAP tot op heden onvoldoende onderzocht werd, geven we toch graag een overzicht van onderzoeken die de waarde van deze therapievorm illustreren. Bij deze onderzoeken zien we dat controlegroepen slechts weinig gebruikt worden, ook al zou dat bijdragen tot de interne validiteit. Maar het gebruik van controlegroepen is bij bepaalde doelgroepen niet ethisch verantwoord, daarom zijn vele onderzoeken quasi-experimenteel en maken ze gebruik van een repeated measures design (Kemp et al., 2014).

Een eerste heikel onderzoeks domein is het effect van EAP op kinderen met een autismespectrumstoornis (ASS). Door de beperkte wetenschappelijke onderzoeken, maar de net zo talrijk aangeboden psychotherapieën met assistentie van paarden, staan critici op scherp (cfr. supra). Zo titelde de krant De Standaard in november 2014 nog “Paardentherapie helpt niet bij autisme”, maar deze berichtgeving bleek foutief. Dat men niet kon aantonen dat er een significant effect was,

wil niet zeggen dat er geen was, het kon enkel niet gemeten worden. Een ander verhaal staat in het artikel “Deskundig werken met mensen en paarden” (de Groeve, 2012, september, p. 405). Daarin belicht dr. U. Thiel haar visie over het inzetten van paarden bij het psychotherapeutisch werken met kinderen met ASS:

“Het contact met dieren is makkelijker dan met een mens omdat analoge communicatie eenvoudiger te bereiken en te begrijpen is. Over een langere periode merkt het kind ook dat het paard rekening met hem houdt. Het wederzijds op elkaar ingaan tussen cliënt en paard kan dan na verloop van tijd ook overgedragen worden op menselijke relaties. Onderzoek heeft aangetoond dat, wanneer men op tijd start, er bij jongere kinderen zekere vormen van empathie kunnen ontstaan, dat ze zich via het paard toch in anderen kunnen verplaatsen. Het paard werkt als brug naar menselijke situaties. Daarenboven wordt er psychomotorisch en, wanneer er ook andere kinderen bij betrokken worden, sociomotorisch gewerkt en kan sociale achterstand tot op zekere hoogte worden ingehaald. De aantrekkingskracht van het samen bewegen met het paard, speelt hier opnieuw een grote rol. Het paard is de vaste factor, geeft vertrouwen en het autistisch kind laat zich daardoor makkelijker op relaties met andere kinderen in.”

Bass en Llabre (2010) vonden in hun onderzoek wel een significant effect van EAP bij kinderen met ASS, aan de hand van de Social Responsiveness Scale en de Sensory Profile. Men onderzocht een groep van 19 kinderen, die gedurende twaalf weken – elke week 1 uur en 15 minuten – deelnamen aan EAP. Er was ook een controlegroep van 15 kinderen die op de wachtlijst stonden en nog geen EAP kregen. Om het effect te meten, vulden de ouders deze twee gestandaardiseerde vragenlijsten in om de ernst van de symptomen te kunnen meten. Dat gebeurde bij aanvang van het onderzoek, meteen na de beëindiging ervan, en twee maanden na de beëindiging. Voor de start van het onderzoek werd er geen verschil gevonden tussen de kinderen uit de experimentele groep en de controlegroep, maar na 12 weken EAP rapporteerden de ouders een significante verbetering op acht van de negen onderzochte subdomeinen: cognitieve performantie, leren, communicatie, socialisatie, gedragsontwikkeling, sensorische verwerking en algemeen sociaal functioneren. Echter, bij het laatste meetmoment, twee maanden na beëindiging van EAP, bleek de vooruitgang op drie van de acht subdomeinen niet langer significant, vergeleken met het tweede meetmoment. De onderzoekers concludeerden hierna dat EAP een waardevolle therapievorm kan zijn voor kinderen met een autismespectrumstoornis.

Ook Nelson et al. (2011) wilden dit onderzoeken, maar deden dat zeer kleinschalig: het onderzoek bestond uit drie jongens met een autismespectrumstoornis, en er was geen controlegroep. Ze vonden dat na het volgen van EAP er minder probleemgedrag gesteld werd en dat ze qua sociaal gedrag er op vooruit gingen. Een follow-up werd niet uitgevoerd en bovendien werd de EAP enkel als aanvulling bij een andere therapie gegeven. Dit maakt het onmogelijk om uitspraken te kunnen doen over of en in welke mate EAP heeft bijgedragen aan deze positieve effecten.

Kemp et al. (2014) onderzochten in hun studie wat het effect was van EAP bij kinderen en adolescenten die seksueel misbruikt zijn. De behandeling en het installeren van een therapeutische band wordt bij deze mensen vaak bemoeilijkt door de effecten van dat misbruik. Dieren worden dan ingezet om de therapeutische alliantie tussen cliënt en therapeut te helpen ontwikkelen. Bij therapieën met assistentie van paarden (EAP) is dat des te meer (Kemp et al., 2014). Omdat seksueel misbruik in 40 procent van de gevallen gepleegd wordt door familieleden en daarnaast 45 procent door personen die het kind kende en vertrouwde (AIHW, 2011), ontstaan er specifieke complicaties in termen van vertrouwen, interpersoonlijke stijl, latere relaties, ouderschap en verhoogde kwetsbaarheid om opnieuw misbruikt te worden (Kendall-Tackett, 2002). Kwalitatieve literatuur (Bizub et al., 2003; Chardonens, 2009; Froeschle, 2009) beschrijft volgende effecten van EAP: verhoogde zelfredzaamheid, betere copingvaardigheden, meer eigenwaarde en meer vertrouwen in sociale situaties. Een geselecteerd paard kan namelijk helpen bij het experientieel verkennen van negatieve emoties door trauma's uit het verleden, en hoe deze emoties leiden tot een interpersoonlijke stijl die positieve interacties met anderen bemoeilijkt (Chardonens, 2009). Het paard draagt dus bij tot de ontdekking en verbetering van psychopathologie en gedragsproblemen (Bizub et al., 2003). De hypothese in het onderzoek van Kemp et al. (2014) was dat participanten significant minder symptomen van depressie, angst, gedragsstoornissen en trauma zouden vertonen na beëindiging van EAP. Alle participanten werden op drie tijdstippen getest: bij het intakegesprek (tijdstip 1), na de individuele (counseling)therapie zonder paard (tijdstip 2: na gemiddeld 6,6 weken) en opnieuw na afronding van EAP (tijdstip 3: na nog eens 9-10 weken). De individuele therapie werd één uur per week gevolgd. Daarna werd de therapie voortgezet door één keer per week deel te nemen aan het groepsprogramma EAP gedurende 90 minuten. Het therapeutische team bestond uit twee therapeuten en vier paarden, en alle activiteiten gedurende de therapie hielden grondwerk in. De resultaten van het onderzoek ondersteunden deze hypothese voor zowel de groep kinderen (n=15) als de groep adolescenten (n=15). Ongeacht hun geslacht of etnische achtergrond, gingen alle participanten er na EAP significant op vooruit. Bovendien waren deze resultaten behoorlijk robuust (effectgrootte van .583 tot .880 bij de kinderen en .708 tot .905 voor de groep adolescenten). Op tijdstip 2 werd er geen significante verbetering bij de groep kinderen vastgesteld, maar wel bij

de groep adolescenten. Op tijdstip 3 was er wel een significante vooruitgang bij de groep kinderen. Bij de groep adolescenten was er ook opnieuw vooruitgang, bovendien significant meer dan op tijdstip 2. Deze resultaten ondersteunen eerdere studies (Schultz et al., 2007) die aantoonen dat jongere kinderen meer voordelen kunnen halen uit EAP.

Om de test meer robuust te maken had men zowel de duurtijd van de counselingtherapie als de EAP gelijk kunnen houden (6,6 weken tegenover 9-10 weken), alsook de duur van de sessies in beide behandelingsprogramma's (60 minuten tegenover 90 minuten). De onderzoekers hadden ook een (controle)groep kunnen laten starten met EAP, gevolgd door de counselingtherapie, om zo uit te kunnen sluiten dat het (meer) positieve eindresultaat niet een gevolg is van de duurtijd van beide therapieën samen.

Shambo, Seely en Vonderfecht onderzochten in 2010 het effect van EAP op traumagerelateerde stoornissen. Gedurende tien weken onderzochten ze daarvoor een groep volwassen vrouwen die gediagnosticeerd waren met complexe PTSS of een borderline persoonlijkheidsstoornis. De zes geselecteerde vrouwen vertoonden symptomen die hun functioneren in het dagelijkse leven bemoeilijkten en konden niet (voldoende) geholpen worden door traditionele groepstherapie. Om de effecten van de EAP te kunnen meten, gebruikte men vier meetmomenten: een eerste keer vòòr de behandeling, een tweede keer in het midden van de behandeling, een derde keer direct na afronding van de behandeling, en een laatste keer vier maanden nadien. Tijdens de tien weken EAP bouwden de therapeuten stelselmatig het contact tussen de groep vrouwen en de kudde paarden op. Dat ging van een eerste voorzichtige kennismaking met de kudde in week 1, naar grondwerk tijdens week 5, tot een groepswandeling te paard in het bos in de laatste week. De EAP werd aangevuld met psycho-educatie in groep. Bij de tweede meting was er nog geen significante vooruitgang vergeleken met de eerste meting. Op tijdstip 3 waren er wel significant positieve wijzigingen in depressieve en dissociatieve symptomen. Hiervoor gebruikten ze de Hamilton Depression Scale (Hamilton, 1967), en de Dissociative Experience Scale (Bernstein & Putnam, 1986). Op het laatste meetmoment, vier maanden na beëindiging van EAP, was de vooruitgang zelfs nog iets sterker geworden. De onderzoekers keken ook naar angstsymptomen, aan de hand van de Beck Anxiety Inventory (Beck & Steer, 1993), maar zagen hier geen significante verbetering. Ze concluderen dat getraumatiseerde personen vaak ultrasensitief zijn, net zoals paarden, waardoor de interactie zeer intuïtief zal verlopen. Shambo et al. bevelen aan om EAP-groepen vrij klein te houden, net zoals in deze studie, en beschouwen dit niet als een zwak punt in hun onderzoek. Een belangrijk onderdeel van dit onderzoek is een follow-up studie die peilt naar de lange termijneffecten van EAP, een aspect dat in vele andere studies niet aan bod komt (o.a. Shambo et al., 2010; Kemp et al., 2014; Nelson et al., 2011).

In nog een ander onderzoeksdomein focuste Kunz (2008) zich op 30 personen met de eetstoornis anorexia, die 20 EAP-sessies volgden. Hierbij werd voornamelijk gefocust op therapeutisch rijden, terwijl Cumella et al. (cfr. infra) vooral belang hechtten aan grondwerk. Het gaat bij Kunz (2008) om een kwalitatief, experiëntieel onderzoek – en dus ontbreekt een controlegroep – waarbij de cliënten na elke sessie een vragenlijst moesten beantwoorden. Daarin beschreven de cliënten dat hun lichaamsbeeld- en perceptie positiever geworden was, hun zelfvertrouwen gestegen was, en ze beter in staat waren om zich te ontspannen en te concentreren. Dit waren zeer belangrijke bevindingen gezien deze constructen de kernproblemen vormen voor deze doelgroep (American Psychiatric Association, 2000).

Ook waardevol in dit onderzoeksdomein is het onderzoek van Cumella et al. (2014) naar het effect van EAP op vrouwen die lijden aan een eetstoornis. Zij selecteerden at random 72 vrouwen die verbleven in een instelling voor eetstoornissen. Deze vrouwen hadden daar de diagnose gekregen van anorexia nervosa, boulimia nervosa of een niet anderszins omschreven eetstoornis. Het onderzoek wou nagaan of EAP een meerwaarde kon betekenen, bovenop de standaardtherapie die werd aangeboden. Hiervoor werden de resultaten op zes symptomen (magerzucht, verstoorde zelfredzaamheid, interpersoonlijk wantrouwen, gebrekkige impulsbeheersing, depressieve gemoedstoestand en angst) onderzocht bij de geselecteerde 72 vrouwen en werden deze vergeleken met een controlegroep: alle andere patiënten die in deze instelling verbleven tussen december 2005 en april 2008. De hypothese was dat het volgen van EAP bovenop de standaardtherapie een significante verbetering op deze zes symptomen zou hebben, in vergelijking met enkel het volgen van de standaardtherapie. De onderzoekers besluiten dat alle zes symptomen significant verminderden en dit zelfs al vanaf het volgen van vier EAP-sessies van 1 uur, aanvullend op de standaardtherapie. De onderzoekers probeerden op verschillende vlakken zo wetenschappelijk en correct mogelijk te werken: at random selectie, controlegroep, gebruik van geijkte meetschalen, EAGALA-gecertificeerde therapeuten...

Schultz et al. (2007) baseerden zich ook op het EAGALA-model om EAP te onderzoeken in een studie met 63 kinderen die uiteenlopende stoornissen (ADHD, PTSS, stemmings- en aanpassingsstoornissen...) ontwikkeld hadden als gevolg van intrafamiliaal geweld. De doeltreffendheid van deze behandelingsmethode werd getest door een pre-test en een post-test aan de hand van Global Assessment of Functioning (GAF) scores. Er was een algemene, significante vooruitgang in GAF scores en deze was positief gecorreleerd met het aantal gevolgde sessies. De grootste vooruitgang werd geboekt door jongere cliënten en zij die misbruikt en verwaarloosd werden.

Ook Trotter et al. (2008) baseerden zich op het EAGALA-model om het gedrag en het psychosociaal functioneren van 126 kinderen te verbeteren. Deze werden door hun gedragsproblemen, leerstoornissen en moeilijkheden met sociale vaardigheden als “at risk” geïdentificeerd. De kinderen namen deel aan Equine Assisted Counseling³ (EAC) in dit artikel gebruikt men de term EAC, dewelke qua inhoud gelijk is aan EAP) twee uur per week, gedurende 12 weken. Deze groep van 126 kinderen vergeleken ze met een controlegroep van 38 kinderen die deelnamen aan een meer traditionele behandelingsvorm, 1 uur per week, ook gedurende 12 weken. Uit de rapportering van de kinderen die EAC volgden, bleek vooruitgang op vijf gedragsgebieden, terwijl de ouders vooruitgang rapporteerden op twaalf gedragsgebieden. De kinderen uit de controlegroep rapporteerden zelf vooruitgang op vier gedragsgebieden, maar hun ouders slechts op 1 gedragsgebied. Deze resultaten suggereren dat de EAC-groep betere coping-vaardigheden ontwikkelden, wat bevorderlijk is om gevoelens van depressie en angst te verminderen (Daigneault et al. 2006). Trotter et al. (2008) maken gebruik van een controlegroep, wat vrij uitzonderlijk is bij een studie over EAP. Hoewel dat op zich positief is, is enige nuance nodig. Zo is de EAC-groep veel groter dan de controlegroep en verschilt de duur van de sessie: de controlegroep krijgt maar 1 uur therapie, en de EAC-groep twee uur. Bovendien merkt Kemp et al. (2014) terecht op dat de toewijzing aan de groepen niet at random gebeurde, waardoor de verschillen tussen de groepen met een zekere voorzichtigheid geïnterpreteerd moeten worden.

Het onderzoeksopzet van Mueller (2013) is ambitieus te noemen omdat ze tegemoet wil komen aan zo veel mogelijk empirische en methodologische vereisten. Bij haar onderzoek naar het effect van EAP op kinderen en adolescenten met PTSS, maakt ze gebruik van een controlegroep, repeated measures en toewijzingen die at random gebeurden. Een groep van dertig 10- tot 18-jarigen nam deel aan tien EAP-sessies van telkens twee uur, gespreid over twaalf weken. Een controlegroep (n=30) kreeg standaardtherapie zonder paarden aangeboden. Beide groepen moesten een vragenlijst invullen voor de start van het onderzoek, na vijf weken onderzoek en op het einde van het programma. Daarbij werden enerzijds symptomen van PTSS gemeten, volgens de Revised Child Impact of Events Scale-13 (Perrin, Meiser-Stedman & Smith, 2005), en werd anderzijds gekeken naar de bindingsgraad tussen mens en paard, volgens de Human-Animal Bond Scale (Terpin, 2004). De publicatie van de resultaten van dit onderzoek – men is nog bezig met de data-analyse – wordt voorzien voor april 2015. Ook zal men gebruik maken van een multivariate analyse van variantie (MANOVA), zodat men vergelijkingen kan maken zowel binnen de groep als tussen de groepen onderling. Mueller (2013) merkt op dat het hier nog steeds noodgedwongen gaat om een quasi-

³ We merken op dat de termen EAC en EAP dezelfde lading dekken.

experimenteel onderzoek, omdat de randomselectie maar mogelijk was in zoverre de kinderen en adolescenten akkoord gingen om met paarden te werken.

Bovenstaande onderzoeken geven een overzicht van de waarde die een paard in psychotherapie kan hebben. Hoewel meermaals bleek dat controlegroepen weinig worden gebruikt en vele onderzoeken quasi-experimenteel zijn, maakten ze toch vaak gebruik van een repeated measures design, streefden ze naar at random toewijzing, werd er soms een follow-up-studie gedaan... Uit deze belangrijke onderzoeken bleek het volgen van EAP-sessies effectief: de symptomen van kinderen met een autismespectrumstoornis namen significant af na het volgen van EAP, ze vertoonden minder probleemgedrag en gingen op sociaal vlak vooruit. Ook bij de doelgroep van kinderen en adolescenten die seksueel misbruikt zijn, zorgde het paard significant voor minder symptomen van depressie, angst, gedragsstoornissen en trauma. Een onderzoek naar andere traumagerelateerde stoornissen toonde significant positieve wijzigingen in depressieve en dissociatieve symptomen. In de onderzoeken van Kunz (2008) en Cumella (2014) beschreven cliënten met een eetstoornis dat hun lichaamsbeeld- en perceptie positiever geworden was, hun zelfvertrouwen gestegen was, en ze beter in staat waren om zich te ontspannen en te concentreren. Twee grootschalige onderzoeken met heterogene doelgroepen, die zich beiden baseerden op het EAGALA-model, zagen het psychosociaal functioneren van de cliënten verbeteren. Als laatste bespraken we het veelbelovende, empirisch en methodologisch “correcte” onderzoek van Mueller (2013) waarvan de resultaten over enkele maanden gepubliceerd zullen worden. Ondanks het feit dat het onderzoek naar EAP nog zeer beperkt is, kunnen we voorzichtig stellen dat het inzetten van paarden in psychotherapie een meerwaarde kan hebben. Dit omdat de aangehaalde wetenschappelijke artikels kwaliteitsvol zijn en transparant in hun werkwijze over de rapportage van deze positieve effecten. Het is dus waardevol deze nieuwe psychotherapievorm verder te onderzoeken, meer uit te bouwen, en een nog duidelijkere theoretische basis uit te werken.

Conclusie

In deze literatuurstudie werden volgende onderzoeksvragen gesteld: welke plaats kan een paard innemen in een therapeutische relatie tussen cliënt en therapeut? Is er een toegevoegde waarde en welke is deze meerwaarde? Op basis van de doorgenomen wetenschappelijke artikels werden deze onderzoeksvragen beantwoord, en kunnen we voorzichtig besluiten dat een paard voor een meerwaarde kan zorgen, ondanks het feit dat de onderzoeken waar we ons op baseerden niet volledig ‘evidence based’ te werk gingen. Men zou dat kunnen opperen als een beperking in deze literatuurstudie, maar er bestaat geen onderzoek over het gebruik van paarden in psychotherapie dat wél volledig voldoet aan de methodologische vereisten van ‘evidence based’ onderzoek. Heel wat onderzoekers haalden al aan dat het niet haalbaar is om puur experimenteel onderzoek op te zetten. Vandaar gingen deze auteurs quasi-experimenteel of kwalitatief te werk, wat volgens ons evenwel geen afbreuk hoeft te doen aan de waarde van de antwoorden op onze onderzoeksvragen. We vonden dat een paard een meerwaarde kan betekenen, voornamelijk door de weerstand ten opzichte van de therapie te verkleinen, een constante te zijn (bijvoorbeeld voor een kind met ASS), de krachtige manier waarop de innerlijke (onbewuste) beleving bij de cliënt gespiegeld wordt, de basis die gevormd wordt voor sociale relaties de intuïtieve interactie en het gebruik van het paard als metafoor. Het paard krijgt daarbij een plaats in de therapeutische triade; hij slaat een brug tussen de cliënt en therapeut, waardoor het therapeutisch proces vlotter van start kan gaan en intenser kan verlopen. De intensiteit van de gevoelens van de cliënt voor het paard zijn de drijvende kracht achter de therapeutische verandering. Omdat sommige cliënten het makkelijker vinden zich aan een paard te binden, speelt het paard ook een belangrijke rol bij het ontstaan van een therapeutische alliantie tussen hen twee. Deze alliantie tussen paard en cliënt kan dan uiteindelijk getransfereerd worden naar de therapeut. Ondanks de beperkte literatuur vormt dit alvast een goed beeld van de bijdrage van een paard in Equine Assisted Psychotherapy (EAP).

Psychotherapeutisch werken met assistentie van paarden staat duidelijk nog in zijn kinderschoenen, en het wetenschappelijk onderzoek in dit vakgebied al helemaal. Een algemene zoekopdracht in Web of Science naar de overkoepelende term interventies met assistentie van dieren (IAD) leverde 403 zoekresultaten op wanneer we “Animal Assisted” opzochten. Zoals eerder beschreven gaat het daarbij over de assistentie van eender welke diersoort in eender welke interventie: therapie, leren of activiteiten. Verfijnden we de zoekopdracht naar therapie met assistentie van dieren (TAD), door te zoeken op “Animal *** Therapy”, leverde dat 359 resultaten op. Het eerste deel van deze masterproef werd gewijd aan IAD en TAD, omdat het nodig is EAP hierin te kaderen. Binnen IAD legden we een eerste focus op de categorie TAD. Van hieruit spitsten we ons onderzoek verder toe naar paarden in plaats van alle dieren. Dit werd Equine Assisted Therapy. Onder deze noemer kan

elke vorm van therapie met paarden worden geplaatst, zowel kinesithérapie, ergotherapie, orthopedagogie... alsook psychotherapie. Deze laatste vorm, EAP, omhelst enkel psychotherapie met assistentie van paarden. Onze onderzoeksvragen situeren zich dan ook binnen deze therapievorm. Echter, wanneer we in diezelfde zoekmachine “Equine Psychotherapy” (“Assisted” of “Facilitated”) ingaven, kregen we slechts 28 zoekresultaten. Hiervan werden 16 artikels – meer dan de helft – in de laatste vijf jaar gepubliceerd. Dat bewijst hoe nieuw deze psychotherapievorm is en hoe weinig erover geschreven werd. EAP wordt daarnaast ook nog eens vaak verward met hippotherapie, dat al een stuk meer onderzocht werd, en dus gingen we dieper in op het onderscheid tussen de twee. Wanneer we “Hippotherapy” opzochten, vonden we 128 artikels, ruim vier keer meer dan de psychotherapievorm met paarden. Natuurlijk werd niet enkel deze zoekmachine en zoekterm gebruikt om EAP in dit werk te bespreken, maar het toont het gebrekkig aanbod aan literatuur betreffende dit onderwerp.

We zagen hoe het theoretisch kader rond EAP bovendien pas in de laatste decennia vorm kreeg. Het merendeel van de literatuur was anekdotisch en kwalitatief. Het is bovendien steeds opletten om een correct onderscheid aan te houden tussen hippotherapie en psychotherapie. Hoewel sommige hippotherapeutische onderzoeken melding maken van de psychische voordelen van werken met paarden, is het primaire doel van hippotherapie het lichaam. Dit is niet zo bij EAP, waarbij de focus op de psyche ligt en het hoogsensitieve karakter van paarden de basis vormt. Bovendien is EAP metatheoretisch, omdat het zich niet baseert op één specifieke psychotherapeutische stroming, maar een structuur aanreikt waarbinnen clinici hun eigen gekozen theorieën kunnen inpassen. Gezien paarden prooidieren zijn, zijn ze zich erg bewust van wat er in hun omgeving gebeurt, en dat zorgt voor een krachtige ervaring van feedback. Paarden gaan op een non-verbale manier fungeren als spiegel voor de mens en dat zonder gekleurd menselijk referentiekader. Omdat ook de relatie tussen paard en mens belangrijk is, moet men bij EAP positief engagement van cliënten verkrijgen. Zelfs wie niet slaagt in intermenselijk contact, kan daar wel in slagen met een paard. Op basis van wederzijds vertrouwen, respect en gehechtheid zullen mens en paard met elkaar interageren, ook op een manier die fysiek intiem is, wat niet het geval is in een therapeutische relatie tussen cliënt en therapeut. Ook de therapeutische setting die buitenshuis wordt gecreëerd, is een uitdaging voor de therapeut om de kracht van een traditionele context te bewaren, terwijl de therapeutische ruimte uitgebreid wordt. Daarbij is er de discussie of er al dan niet nog een paardentrainer aanwezig moet zijn, naast de triade cliënt-therapeut-paard – volgens sommigen is het een voordeel als de psychotherapeut zelf deze dubbele rol aanneemt, volgens anderen zorgt de extra aanwezigheid ervoor dat de therapeut onverdeelde aandacht heeft voor de cliënt.

Een sterk punt van deze masterproef is de omvattendheid; van de ruimere kadering binnen IAD tot de aandacht voor het welzijn van het paard werd alle relevante literatuur samengebracht in dit werk. We beschouwen het als een extra sterkte van dit onderzoek dat we bij het zoeken en selecteren van literatuur en informatie steeds kritisch te werk gingen en oog hadden voor kwaliteitsvolle bijdragen. Een laatste heikel punt in de ontwikkeling van EAP is immers het kunnen garanderen van de kwaliteit. Hoewel EAGALA zich opwerpt als de internationale kwaliteitsbewaker, voert deze organisatie geen kwaliteitscontroles uit. Het enige momenteel bestaande Belgische initiatief, Cel Mens en Paard, werd pas opgericht in 2014 en beperkt zich momenteel enkel nog maar tot een beschrijving van een toekomstvisie. Ook de wet betreffende het welzijn van paarden stelt teleur. In het algemeen moet er dus nog volop werk gemaakt worden van de verdere uitwerking van regels, richtlijnen, en controle van de naleving. Dit dient volgens ons te gebeuren door daartoe opgeleide personen die gespecialiseerd zijn in paarden, hun gedrag en hun behoeftes.

Ermee rekening houdend dat EAP tot op heden onvoldoende onderzocht werd, gaven we na het bespreken van de achtergrond en theoretische basis van deze therapievorm, een overzicht van concrete onderzoeken die de waarde ervan illustreren. Bij deze onderzoeken bleek meermaals dat controlegroepen weinig gebruikt werden, omdat bij bepaalde doelgroepen dat simpelweg niet ethisch verantwoord is. Daarom zijn vele onderzoeken quasi-experimenteel, maken ze gebruik van een repeated measures design en streven ze naar een at random toewijzing aan groepen. Soms werd ook gebruik gemaakt van een follow-up-studie, om na te gaan wat de effecten van EAP zijn op langere termijn, na beëindiging van de therapie. Daarbij bleek vaak dat heel wat van de positieve veranderingen nog steeds significant waren. Het volgen van EAP-sessies bleek effectief: de symptomen van kinderen met een autismespectrumstoornis namen significant af na het volgen van EAP, ze vertoonden minder probleemgedrag en gingen op sociaal vlak vooruit. Ook bij de doelgroep van kinderen en adolescenten die seksueel misbruik hadden meegemaakt, bleek het paard significant voor minder symptomen van depressie, angst, gedragsstoornissen en trauma te zorgen. Een onderzoek naar andere traumagerelateerde stoornissen – PTSS of een borderline persoonlijkheidsstoornis – toonde significant positieve wijzigingen in depressieve en dissociatieve symptomen. Vaak zijn getraumatiseerde personen ultrasensitief, net zoals paarden, en verloopt de interactie zeer intuïtief. Bij onderzoeken met mensen met een eetstoornis, beschreven de cliënten dat hun lichaamsbeeld- en perceptie positiever geworden was, hun zelfvertrouwen gestegen was, en ze beter in staat waren om zich te ontspannen en te concentreren. Twee grootschalige onderzoeken met heterogene doelgroepen, die zich beiden baseerden op het EAGALA-model, zagen het psychosociaal functioneren van de cliënten verbeteren. Afsluitend bespraken we een veelbelovend onderzoek dat tegemoet wil komen aan de empirische en methodologische vereisten, maar de

resultaten van de data-analyse laten nog op zich wachten.

Het is dus aangewezen om onze conclusie, die stelt dat het inzetten van paarden in psychotherapie een meerwaarde kan hebben, enerzijds met de nodige voorzichtigheid te bekijken. Anderzijds zijn de aangehaalde wetenschappelijke artikels wel degelijk kwaliteitsvol en werden er significant positieve effecten gerapporteerd. Het is dus waardevol deze nieuwe psychotherapievorm verder te onderzoeken, meer uit te bouwen, en een duidelijkere theoretische basis uit te werken.

Suggesties voor toekomstig onderzoek bestaan er in om te streven naar wetenschappelijk onderzoek dat zo veel mogelijk beantwoordt aan de methodologische vereisten van “evidence based” werken. Hierbij stellen wij voor om altijd gebruik te maken van een follow-upstudie en waar mogelijk een controlegroep. Zo kan verder onderzocht worden of EAP voldoende werkzaam is om op zich gevolgd te worden, of als aanvullende therapie op een traditionele psychotherapie. Ook is het interessant om de in EAP toegepaste psychotherapeutische stroming duidelijk te schetsen, om zo inzicht te krijgen in hoe elke theorie past binnen het kader van EAP. Zo kunnen de verschillende stromingen bijdragen aan een versteviging van de theoretische basis van EAP. Een laatste suggestie is om zo veel mogelijk verschillende doelgroepen te onderzoeken en zo te ontdekken bij welke problematieken EAP het meest nuttig kan zijn.

Referenties

- Allen, L., and Burdon, R. (1982). The clinical significance of pets in a psychiatric community residence. *American Journal of Social Psychiatry*, 6, 722–728.
- Altschuler, E. L. (1999). Pet-facilitated therapy for posttraumatic stress disorder. *Annals of Clinical Psychiatry*, 11(1), 29-30.
- Ascione, F. R. (1992). Enhancing children's attitudes about the humane treatment of animals: Generalization to human-directed empathy. *Anthrozoos: A Multidisciplinary Journal of The Interactions of People & Animals*, 5(3), 176-191.
- Bass, M. M., & Llabre, M. (2010). The effects of Equine Assisted Activities on the social functioning of children with autism.
- Bates, A. (2002). Of Patients & Horses: Equine-Facilitated Psychotherapy. *Journal of Psychosocial Nursing & Mental Health Services*, 40(5), 17-19.
- Beel, V. (2014, 4 november). Paardentherapie helpt niet bij autisme. *De Standaard*.
- Beck, A. M., Seraydarian, L. and Hunter G. F. (1986). Use of animals in the rehabilitation of psychiatric inpatients. *Psychological Reports*, 38, 63–6.
- Beck, A. T., & Steer, R. A. (1993). *Beck Anxiety Inventory Manual*. San Antonio: Harcourt Brace and Company.
- Beck, A. M., & Katcher, A. H. (1996). *Between pets and people: The importance of animal companionship*. Purdue University Press.
- Belgisch Staatsblad (2002). Belgisch Staatsblad/Moniteur Belge 26.03. 2002.
- Benda, W. (2005). The therapeutic nature of the human–animal bond. *International Journal of Therapy and Rehabilitation*, 12(7), 284-284.
- Bernstein, E. M., & Putnam, F. W. (1986). Development, Reliability and Validity of a Dissociation Scale. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 174, 727-735.
- Bizub, A., Joy, A., & Davidson, L. (2003). ‘‘It’s like being in another world’’: Demonstrating the benefits of therapeutic horseback riding for individuals with psychiatric disability. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 26(4), 377–384.
- Bossard, J. H. (1944). The mental hygiene of owning a dog. *Mental hygiene*, 28, 408-413.
- Bowling, A. C. (2011). Complementary and alternative medicine and multiple sclerosis. *Neurologic clinics*, 29(2), 465-480.
- Bustad, L. K. & Hines, L. (1984). Historical perspectives of the human- animal bond. In R. K. Anderson, B. L. Hart, & L. A. Hart (Eds.), *The Pet Connection: Its Influence on our Health and Quality of Life* (pp. 15-29). Minneapolis, MN: Univ. of Minnesota Press.
- Chandler, C. K. (2012). *Animal assisted therapy in counseling*. Routledge.

- Chardonnens, E. (2009). The use of animals as co-therapists on a farm: The child-horse bond in person-centred equine-assisted psychotherapy. *Person-Centred and Experiential Psychotherapies*, 8(4), 319–332.
- Corson, S. A., Corson, E. O., Gwynne, P. H., & Arnold, L. E. (1975). Pet-facilitated psychotherapy in a hospital setting. *Current psychiatric therapies*, 15, 277.
- Corson, S., and Corson, E. (1978). Pets as mediators of therapy. *Current Psychiatric Theories*, 18, 195–205.
- Corson, S., & Corson, E. O. (1980). Pet animals as nonverbal communication mediators in psychotherapy in institutional settings. *Ethology and nonverbal communication in mental health: an interdisciplinary biopsychosocial exploration/edited by Samuel A. Corson and Elizabeth O'Leary Corson, with Joyce A. Alexander*.
- Cumella, E. J., Lutter, C. B., Lutter, C. B., & Boyd, C. (2014). *Equine Therapy in the Treatment of Female Eating Disorder*. SOP Transactions On Psychology.
- de Groeve, J. (2012, september). Deskundig werken met mensen en paarden. *De Leeswolf*. 405-409.
- Daigneault, I., Herbert, M., & Touigny, M. (2006). Attributions and coping in sexually abused adolescents referred for group treatment. *Journal of Child Sexual Abuse*, 15(3), 35–59.
- Dayton, T. (1994). *The drama within: Psychodrama and experiential therapy*. Deerfield Beach, FL: Health Communications, Inc.
- Debusse D, Gibb C, Chandler C (2009) *Effects of hippotherapy on people with cerebral palsy from the users' perspective: A qualitative study*. *Physiotherapy Theory and Practice* 25(3): 174-192.
- Delta Society (1996). Standards of practice for animals-assisted activities and animal-assisted therapy. Renton, W. A.: Delta Society.
- DSM-IV-TR: Diagnostic and statistical manual of mental disorders, text revision*. American Psychiatric Association, 2000.
- EAGALA (2014). *The Community Network for People Interested in Equine Assisted Psychotherapy and Learning*. Geraadpleegd op 28 oktober 2014 op het World Wide Web: <http://www.eagala.org>
- Engel, B. T. (1984). The horse as a modality for occupational therapy. *Occupational therapy in health care*, 1(1), 41-47.
- Fine, A. H. (2000). Animals and therapists: Incorporating animals in outpatient psychotherapy. In “Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice” (A.H. Fine, ed.), pp. 179-211. Academic Press, New York.
- Fine, A. H. (2005). “Animal assisted therapy and clinical practice.” Psycho-Legal Associates CEU Meeting, May 2, San Francisco, CA.

- Fine, A. H. (Ed.). (2010). *Handbook on animal-assisted therapy: Theoretical foundations and guidelines for practice*. Academic Press.
- Fox, J. (1988). *The essential Moreno: Writings on psychodrama, group method, and spontaneity*. New York: Springer Publishing Company
- Freud, S. (1965). "The Interpretation of Dreams." Avon/Basic, New York.
- Freund, L. S., Brown, O. J., & Buff, P. R. (2011). Equine-assisted activities and therapy for individuals with physical and developmental disabilities: An overview of research findings and the types of research currently being conducted. *Animals in our lives: Human–animal interaction in family, community, and therapeutic settings*, 165-182.
- Frewin, K., & Gardiner, B. (2005). New age or old sage? A review of equine assisted psychotherapy. *The Australian Journal of Counselling Psychology*, 6, 13-17.
- Frie, R. A. (Ed.). (2003). *Understanding experience: Psychotherapy and postmodernism*. Routledge.
- Geist, T. S. (2011). Conceptual framework for animal assisted therapy. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 28(3), 243-256.
- Froeschle, J. (2009). Empowering abused women through equine assisted career therapy. *Journal of Creativity in Mental Health*, 4(2), 181–190.
- Granados, A. C., & Agís, I. F. (2011). Why children with special needs feel better with hippotherapy sessions: a conceptual review. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 17(3), 191-197.
- Granger, B. P., & Kogan, L. (2000). Animal-assisted therapy in specialized settings. *Handbook on animal-assisted therapy: Theoretical foundations and guidelines for practice*, 213-236.
- Green, S. (2012). Horses and families: Bringing equine-assisted approaches to family therapy. In Rambo, A., West, C., Schooley, A., & Boyd, T. V. (Eds.). (2012). *Family therapy review: Contrasting contemporary models*. Routledge.
- Hall, A. M., Ferreira, P.H., Maher, C.G., Latimer, J., Ferreira, M.L. (2010). *The influence of the therapist-patient relationship on treatment outcome in physical rehabilitation: a systematic review*. *Physical Therapy*, 90(8), 1099-1110.
- Hamilton, M. (1967). Development of a Rating Scale for Primary Depressive Illness. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 6, 278-296.
- Harrington, G. & Papma, D. (2005). *Voorbeelden van 'Goede Praktijk' voor Therapie met behulp van het Paard of Equine Assisted Therapy*. Hampshire: George Mann Publications.
- Jeffers, P., Lucas, E., & Houser, K. (2012). Techniques that speak to Atypical Behaviors. *Harnessing the Power of Equine Assisted Counseling: Adding Animal Assisted Therapy to Your Practice*, 119.

- Jung, C. G., & Blits, A. J. (1992). *De mens en zijn symbolen/herdruk*. Lemniscaat Publishers.
- Karol, J. (2007). Applying a traditional individual psychotherapy model to equine-facilitated psychotherapy (EFP): Theory and method. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(1), 77-90.
- Kendall-Tackett, K. (2002). The health effects of childhood abuse: four pathways by which abuse can influence health. *Child Abuse and Neglect*, 26, 715–729.
- Kemp, K., Signal, T., Botros, H., Taylor, N., & Prentice, K. (2014). Equine facilitated therapy with children and adolescents who have been sexually abused: a program evaluation study. *Journal of child and family studies*, 23(3), 558-566.
- Kersten, G.W. (1997). *Equine assisted psychotherapy*. In Rooted, Branching Out, 1972-1997. Annual AEE International Conference Proceedings (pp. 179-182). Asheville, North Carolina, Simon & Schuster Custom Publishing.
- Kersten, G., & Thomas, L. (Eds.). (2005a). *Equine assisted mental health resource handbook*. Santaquin, UT: Equine Assisted Psychotherapy and Learning Association (EAGALA).
- Kidd, A. H., & Kidd, R. M. (1985). Children's attitudes toward their pets. *Psychological Reports*, 57(1), 15-31.
- Klontz, B. T., Bivens, A., Leinart, D., & Klontz, T. (2007). The effectiveness of equine-assisted experiential therapy: Results of an open clinical trial. *Society and Animals*, 15(3), 257.
- Kovács, G. & Umbgrove, I. (2005). *Het inzetten van het paard als metafoor en overdrachtsfenomeen in de psychotherapie, een paardenmiddel?* Tijdschrift voor Kinder- en Jeugdpsychotherapie, 32, 4, 47-66.
- Kruger, K. A. & Serpell, J. A. (2006). Animal-assisted interventions in mental health: definitions and theoretical foundation. In Fine, A. (Ed.), *Handbook on animal-assisted therapy: Theoretical foundations and guidelines for practice*, 2, 21-38. Londen, Verenigd Koninkrijk: Academic Press.
- Kunz, G. (2008). Therapeutic riding for woman with anorexia nervosa, special consideration being given to depth-psychotherapy approaches. *An empiric investigation into the spectrum of the effect of the horse on anorexia patients. Federation of Riding for the Disabled International. Kokoelmajulkaisussa Scientific and Educational Journal of Therapeutic Riding*, 21-26.
- Lajoie, K. R. (2003). An evaluation of the effectiveness of using animals in therapy. Doctoral dissertation. Louisville, KY: Spalding University.
- Levinson, B. & Mallon, G. P. (1996). "Pet-Oriented Child Psychotherapy," 2nd Ed. Charles C. Thomas, Springfield, IL.
- Levinson, B. (1962). The dog as "co-therapist." *Mental Hygiene*, 46, 59-65.
- Levinson, B. (1968). Household pets in residential schools. *Mental Hygiene*, 52, 411-414.

- Levinson, B. (1969). Pets and old age. *Mental Hygiene*, 53, 3, 364-368.
- Levinson, B. (1970). Nursing home pets: A psychological adventure for the clients. *Natl. Hum. Rev.* 58, 15-16.
- Levinson, B. (1971). Household pets in training schools serving delinquent children. *Psychol. Rep.* 28, 475-481.
- Levinson, B. (1972). "Pets and Human Development." Charles C. Thomas, Springfield, IL.
- Levinson, B. (1975). Pets and environment. In Anderson, R. S.(Ed.), *Pet animals and society*. London: Bailliere Tindall, 8-18.
- Lewis, T., Amini, F., & Lannon, R. A General Theory of Love. 2000. *Vintage, New York, USA*.
- Malchiodi, C. A. (1997). *Breaking the silence: Art therapy with children from violent homes*. Psychology Press.
- Mallon, G. P. (1994c). A generous spirit: the work and life of Boris Levinson. *Anthrozoös*, 7 (4), 224-231.
- McCulloch, M. J. (1983). Animal facilitated therapy: overview and future directions. In A. Katcher & A. Beck (Eds.), *New perspectives on our lives with companion animals*. Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press.
- Meers, L., Samuels, W. E., Ödberg, F. O. & Normando, S. (2011). *Healing with animals. Module I. Animal-assisted interventions, An early history & theoretical framework*. Zelzate, België: University Press.
- Meinersmann, K. M., Bradberry, J., & Roberts, F. B. (2008). Equine-facilitated psychotherapy with adult female survivors of abuse. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 46(12), 37-42.
- Melson, G. (2011). Principles for human-animal interaction research. In P., McCardle, S., McCune, A., Griffin, & V., Maholmes, (eds.), *How animals effect us: Examining the influence of human-animal interaction on child development and human health*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Morrison, M. L. (2007). Health benefits of animal-assisted interventions. *Complementary Health Practice Review*, 12(1), 51-62.
- Motomura, N., Yagi, T., & Ohyama, H. (2004). Animal assisted therapy for people with dementia. *Psychogeriatrics*, 4(2), 40-42.
- Mueller, M. K. (2013). *Effects of Equine Facilitated Psychotherapy on Post-Traumatic Stress Symptoms in Youth*. Cummings School of Veterinary Medicine Tufts University .
- Nelson, K., Axtell, J., Derby, K. M., Moug, R., Berrera, S., & McLaughlin, T. F. (2011). A preliminary analysis of therapeutic horseback riding. *International Journal of Social Sciences and Education*, 1(4), 644-656.

- Odendaal, J. S. J. (2000). Animal-assisted therapy—magic or medicine?. *Journal of psychosomatic research*, 49(4), 275-280.
- Parish-Plass, N. (Ed.). (2013). *Animal-assisted Psychotherapy: Theory, Issues, and Practice*. Purdue University Press.
- Perrin, S., Meiser-Stedman, R., & Smith, P. (2005). The Children's Revised Impact of Event Scale (CRIES): Validity as a screening instrument for PTSD. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 33(4), 487-498.
- Pettit-Crossman, S., 1997. A helpful history of therapeutic animals. *Abilities*(32), 24-26.
- Poresky, R. H. (1990). The young children's empathy measure: Reliability, validity and effects of companion animal bonding. *Psychological Reports*, 66(3), 931-936.
- Randall, M. (2006). Sensory integration. Pre-conference workshop. *Den Haag*.
- Reichert, E. (1998). Individual counseling for sexually abused children: A role for animals and storytelling. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 15(3), 177-185.
- Roberts, F., Bradberry, J., & Williams, C. (2004). Equine-facilitated psychotherapy benefits students and children. *Holistic Nursing Practice*, 18(1), 32–35.
- Samuels, W.E., Coultis, D., Meers, L., Normando, S., Ödberg, F.O. (2006). Can an AAI program improve animal welfare ? *Proceedings of the VDWE International Congress on companion animal behaviour and welfare*, 119-128.
- Schultz, P. N., Remick- Barlow, G., & Robbins, L. (2007). Equine- assisted psychotherapy: a mental health promotion/intervention modality for children who have experienced intra- family violence. *Health & Social Care in the Community*, 15(3), 265-271.
- Selby, A., & Smith-Osborne, A. (2013). A systematic review of effectiveness of complementary and adjunct therapies and interventions involving equines. *Health Psychology*, 32(4), 418.
- Serpell, J.A. (2000). Creatures of the unconscious: Companion animals as mediators. In Podberscek, A. L., Paul, E. & Serpell, J. A. (eds.), *Companion animals and us: Exploring the relationships between people and pets*, 108-121. Cambridge, Verenigd Koninkrijk: Cambridge University Press.
- Serpell, J. A. (2006). Animal-assisted interventions in historical perspective. *Handbook on animal-assisted therapy: Theoretical foundations and guidelines for practice*, 2, 3-20.
- Shambo, L., Seely, S. K., & Vonderfecht, H. R. (2008). Equine-Facilitated Psychotherapy for Trauma-Related Disorders.
- Shapiro, K., Randour, M. L., Krinsk, S., & Wolf, J. L. (2014). The Assessment and Treatment of Children Who Abuse Animals. Springer, Londen.
- Snider, L., Korner-Bitensky, N., Kammann, C., Warner, S., & Saleh, M. (2007). Horseback riding as therapy for children with cerebral palsy: is there evidence of its effectiveness?. *Physical &*

occupational therapy in pediatrics, 27(2), 5-23.

- Strauß, I. (2000). Hippotherapie. *Physiotherapie mit und auf dem Pferd*, 4.
- Taylor, S. M. (2001). *Equine facilitated psychotherapy: An emerging field*. Unpublished master's thesis, Saint Michael's College, Colchester, VT.
- Terpin, J. L. (2004). *Exploring the human-animal bond in an animal-assisted therapy program for at-risk youth* (Doctoral dissertation, Antioch New England Graduate School).
- Thomas, L. (2002). *Horseplay can be therapeutic*. Equine Assisted Psychotherapy, EAGALA, Santaquin USA.
- Thompson, K. L., & Gullone, E. (2003). Promotion of empathy and prosocial behaviour in children through humane education. *Australian Psychologist*, 38(3), 175-182.
- Thompson, J. R., Iacobucci, V., & Varney, R. (2012). Giddyup! Or whoa nelly! Making sense of benefit claims on websites of equine programs for children with disabilities. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 24(4), 373-390.
- Tramutt, J. (2003). *Master thesis. Opening the gate: cultivating selfawareness and selfacceptance through equine-facilitated psychotherapy*. Naropa University, USA.
- Tuke, S. (1813). *Description of The Retreat, an institution near York, for Insane Persons of the Society of Friends*.
- Trotter, K. S., Chandler, C. K., Goodwin-Bond, D., & Casey, J. (2008). A comparative study of the efficacy of group equine assisted counseling with at-risk children and adolescents. *Journal of Creativity in Mental Health*, 3(3), 254-284.
- Tyler, J. J. (1994). Equine psychotherapy: Worth more than just a horse laugh. *Women & Therapy*, 15 (3/4), 139-146.
- Uchiyama, H., Ohtani, N., & Ohta, M. (2011). Three-dimensional analysis of horse and human gaits in therapeutic riding. *Applied Animal Behaviour Science*, 135(4), 271-276.
- Van Hoorde, H. (2008). Evidence-based psychiatrie biedt vooral nadelen voor de patiënt. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 50(6), 389-390.
- Veereman G, Holdt Henningsen K, Eyssen M, Benahmed N, Christiaens W, Bouchez M-H, De Roeck A, Deconinck N, De ligne G, Dewitte G, Gheysen T, Hendrix M, Kagan C, Magerotte G, Moonen M, Roeyers H, Schelstraete S, Soncarrieu M-V, Steyaert J, Tolfo F, Vrancken G, Willaye E, Wintgens A, Wouters S, Croonenberghs J. (2014). *Management of autism in children and young people: a good clinical practice guideline. Good Clinical Practice (GCP)*. Brussels: Belgian Health Care Knowledge Centre (KCE).
- Verhaeghe, P. (2012a). *Het einde van de psychotherapie*. De Bezige Bij.
- Verhaeghe, P. (2012b). De illusie van het meten tegenover de kracht van de erkenning¹.
- Vidrine, M., Owen-Smith, P., & Faulkner, P. (2002). Equine-facilitated group psychotherapy:

Applications for therapeutic vaulting. *Issues in Mental Health Nursing*, 23, 587-603.

- Villalta-Gil, V., Roca, M., Gonzalez, N., Domenec, E., Escanilla, A., Asensio, M. R., ... & Haro, J. M. (2009). Dog-assisted therapy in the treatment of chronic schizophrenia inpatients. *Anthrozoos: A Multidisciplinary Journal of The Interactions of People & Animals*, 22(2), 149-159.
- Vliegen, N., Meurs, P., & Cluckers, G. (2002). Hoe moeders in beeld blijven: Robert Emdes visie op de ontwikkeling van moederbeelden en zelfrepresentaties. *Tijdschrift voor psychoanalyse*, 8, 205-221.
- Von Franz, M. L. (1972). The process of individuation. In "Man and His Symbol" (C. G. Jung and M.-L. von Franz, eds.), pp. 158-229. Dell, New York.
- Watson, J.B. (1908a). Review of Pfungst's *Das Pferd des Herrn von Osten*. *Journal of Comparative Neurology & Psychology*, 18, 329-31.
- Wells, E.S., Rosen, L.W., & Walshaw, S. (1997). Use of feral cats in psychotherapy. *Anthrozoös: A Multidisciplinary Journal of The Interactions of People & Animals*, 10(2-3), 2-3.
- Yorke, J., Adams, C., & Coady, N. (2008). Therapeutic value of equine-human bonding in recovery from trauma. *Anthrozoös*, 21(1), 17-30.
- Zamir, T. (2006). The moral basis of animal-assisted therapy. *Society and Animals*, 14(2), 179-199.
- Zugich, M., Klontz, T., & Leinart, D. (2002). The miracle of equine therapy. *Counselor Magazine*, 3 (6), 22-27.

Internetbronnen

- American Hippotherapy Association (2005). *Frequently asked questions about hippotherapy*. Geraadpleegd op 27 oktober 2014: http://www.narha.org/PDFFiles/FAQ_hippotherapy.pdf
- Australian Institute of Health & Welfare (AIHW) (2011). *Child protection in Australia quick facts 2010-2011*. Geraadpleegd op 6 november 2014: <http://www.aihw.gov.au/child-protection/#facts>.
- EAGALA (2014). *EAGALA Primary site | The Community Network for People Interested in Equine Assisted Psychotherapy and Learning*. Geraadpleegd op 7 december 2014: <http://www.eagala.org/>
- Equine Facilitated Mental Health Association (EFMHA) (2003). *What is equine facilitated psychotherapy (EFP)?* Geraadpleegd op 27 oktober 2014: http://www.narha.org/sec_efmha/default.asp
- Equine Facilitated Mental Health Association (EFMHA) (2005). *EFP efficacy*. Geraadpleegd op 27 oktober 2014: <http://www.narha.org/secEFMHA/Efficacy.asp>
- Expertisecel Mens En Paard (2014). *Professionalisering van het gebruik van paarden in de zorg*.

Geraadpleegd op 9 december 2014: <https://celmensenpaard.wordpress.com/>

SHP-E (2014). *Organisatie ter bevordering van therapeutisch paardrijden op wetenschappelijk verantwoorde wijze*. Geraadpleegd op 8 december 2014: <http://www.equitherapie.org/page/Wie-is-en-wat-doet-SHPE-NL>

Stichting ZorgPK's (2014). *ZorgPK's; meer paarden in de zorg!* Geraadpleegd op 8 december 2014: <http://www.zorgpks.nl/>